

**ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΤΟΜΙΚΟΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ
ΚΑΙ
Ο ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ**

Μελέτη του CYRIL BAILEY

Μετάφραση: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σαν φυσικό επακόλουθο μιας έκδοσης του κειμένου του Επίκουρου, επιχείρησα μια γενική έκθεση του συστήματος του. Αλλά μόλις κάποιος αναλαμβάνει αυτή την δουλειά γίνεται σαφές ότι θα ήταν ατελής και μη ικανοποιητική χωρίς έκθεση των Ατομικών φιλοσόφων που προηγήθηκαν από αυτόν. Αυτό το βιβλίο συνεπώς προορίζεται να είναι μελέτη της ανάπτυξης της Ατομικής θεωρίας στην Ελλάδα και την ενσωμάτωση της στο συνολικό σύστημα του Επίκουρου. Έχει γίνει προσπάθεια να συγκεντρώσω από τα διασκορπισμένα υπολείμματα τα οποία κατέχουμε τις θεωρίες των τριών Ατομικών φιλοσόφων, να τις συσχετίσω μεταξύ τους και να ασχοληθώ με μερικά από τα προβλήματα τα οποία εγείρονται αναπόφευκτα από την εξέταση τους. Δεν μπορώ να ισχυρισθώ ότι είμαι φιλόσοφος, ακόμη λιγότερο ότι είμαι άνθρωπος της επιστήμης. Θα υπάρξει συνεπώς μικρή κριτική από εξωτερική φιλοσοφική άποψη και μικρή προσπάθεια να υποδείξουν, εκτός παρεμπιπτόντως, παραλληλίες και διαφορές μεταξύ των αρχαίων και των σύγχρονων Ατομικών θεωριών. Αυτό που προσπάθησα να κάνω είναι να κατανοήσω όσο είναι δυνατόν τα πνεύματα αυτών των Ελλήνων στοχαστών και να εκθέσω τις σκέψεις τους από τα μέσα. Η ανάπτυξη του «απλού ανθρώπου» αυτού που ο Επίκουρος είχε πρόθεση να γίνει η φιλοσοφία του «απλού ανθρώπου» μπορεί τουλάχιστον να δείξει μια χρήσιμη βάση για την κριτική άλλων περισσότερο σοφών στην επιστήμη και την φιλοσοφία.

Προσπάθησα όσο το δυνατόν περισσότερο να αφήσω τους τρεις φιλοσόφους να πουν τη δική τους ιστορία με τα δικά τους λόγια, όταν αυτά έχουν διασωθεί, και όταν λείπουν αυτά να χρησιμοποιήσω τις περιγραφές και τα σχόλια αρχαίων συγγραφέων. Ευτυχώς, εκτός ίσως για το Λεύκιππο, υπάρχει αρκετή ποσότητα υλικού που έχει διατηρηθεί, αλλά είναι αναγκαίο να γίνει σύνδεση αυτού του υλικού. Είναι συχνά δελεαστικό να προσπαθεί κάποιος να γεφυρώσει πάνω από τις αβύσσους με εικασίες και να αποδώσει στους φιλοσόφους θεωρίες και ιδέες τις οποίες οι καταγεγραμμένες πεποιθήσεις φαίνονται να προτείνουν. Κάποιοι από τους σύγχρονους κριτικούς τους έχουν μέσα στον ενθουσιασμό τους πάει πάρα πολύ μακριά προς αυτή την κατεύθυνση, και έχω προσπαθήσει να αντισταθώ στον πειρασμό εκτός από μέρη όπου ένιωσα βέβαιος ότι το έδαφος ήταν σταθερό.

Το χρέος μου σε πολλούς σύγχρονους συγγραφείς θα υποδειχθεί επαρκώς στις υποσημειώσεις, αλλά ειδικούς λόγους για ειλικρινή αναγνώριση οφείλονται στον Hermann Diels και τον Hermann Usener για τη συλλογή του υλικού πάνω στην οποία στηρίζεται αυτή η έκθεση, και, ανάμεσα στους κριτικούς στους Carlo Giussani, Dr. Ettore Bignone, και Professor John Burnet. Επιθυμώ επίσης να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στους Trustees of the Jowett Copyright Fund για τη βοήθεια τους στην έκδοση αυτού του τόμου.

C.B

Οκτώβριος 1926

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΜΕΡΟΣ Α.

A. ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

1. Οι μονιστές
2. Οι πλουραλιστές (Εμπεδοκλής)
3. Οι πλουραλιστές (Αναξαγόρας)
4. Δευτερεύοντα προβλήματα.

B. ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ

1. Η ζωή και τα κείμενα.
2. Η ατομική θεωρία
3. Άτομα και κενό: η δημιουργία των πραγμάτων.
4. Κοσμογονία: η δημιουργία των κόσμων.
5. Η Ψυχή, οι Αισθήσεις, η θεωρία της Γνώσης.
6. Συμπεράσματα.

Γ. ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ

1. Η ζωή και τα κείμενα.
2. Η ατομική θεωρία
3. Η Φύση και η κίνηση των Ατόμων: η δημιουργία των πραγμάτων.
4. Η Κοσμική Δίνη: η δημιουργία των κόσμων.
5. Ο Κόσμος μας: τα ουράνια σώματα και η γη.
6. Η Ψυχή, η Αίσθηση, η Σκέψη.
7. Οι Θεοί.
8. Η θεωρία της Γνώσης.
9. Ηθική
10. Συμπεράσματα.

ΜΕΡΟΣ Β. ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Α. Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Β. ΚΑΝΟΝΙΚΟ

Γ. ΑΤΟΜΑ ΚΑΙ ΚΕΝΟ

Δ. ΜΟΝΙΜΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΟΔΙΚΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ

Ε. Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ

ΣΤ. ΤΑ ΣΥΝΘΕΤΑ ΣΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥΣ

Ζ. ΟΙ ΚΟΣΜΟΙ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΜΑΣ

Η. Η ΨΥΧΗ, Η ΑΙΣΘΗΣΗ, Η ΣΚΕΨΗ, ΚΑΙ Η ΒΟΥΛΗΣΗ

Θ. ΟΙ ΘΕΟΙ-ΘΕΟΛΟΓΙΑ, ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ι. ΗΘΙΚΗ

ΙΑ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

1. Για την θεωρία του Αναξαγόρα.
2. Άλλες απόψεις για την πρόληψις.
3. Για την έννοια της *ἐπιβολή τῆς διανοίας*.
4. Για την έννοια του *ὄγκου*, *cacumen* και *glomeramen*.
5. Για τη σχέση του «Ανωνύμου» στοιχείου και του «Νου».
6. Άλλες απόψεις για τη σύσταση των επικούρειων θεών.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

INDEX

1. Γενικά.
2. Ελληνικές λέξεις.
3. Αποσπάσματα από ή αναφερόμενα σε.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΕΣ ΣΤΙΣ ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

E. G. P.3 = Early Greek Philosophy, J. Burnet, 3rd edition, 1920•

D. = Die Fragmente der Vorsokratiker, H. Diels, 3rd edition, 1912•

Under each author the quotations are divided into A. references to life and teaching, B. fragments.

U= Epicurea, H. Usener, 1887.

C.B.= Epicurus, C. Bailey, 1926.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για το σύγχρονο πνεύμα λίγα γεγονότα στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης προκαλούν ίσως μεγαλύτερη έκπληξη από αυτά των κυρίων θεωριών, πάνω στις οποίες δύο μεγάλοι κλάδοι της επιστήμης, η αστρονομία και η χημεία, αντίστοιχα δομούνται τώρα, έπρεπε να έχουν προταθεί από Έλληνες φιλοσόφους μόνο για να έχουν εγκαταλειφθεί και να μείνουν σε ύπνωση για αιώνες. Η έννοια του ηλιοκεντρικού κόσμου, το σπέρμα του οποίου περιλαμβανόταν στις σκέψεις που αποδίδονται στον Πυθαγόρειο Φιλόλαο, συμπληρώθηκε τον τρίτο αιώνα από τον Αρίσταρχο τον Σάμιο, αλλά δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα στην επιστημονική σκέψη, μέχρις ότου αυτή η αλήθεια ανακαλύφθηκε ξανά από τον Κοπέρνικο. Και ενώ η ατομική θεωρία του Λεύκιππου και του Δημόκριτου με την μορφή με την οποίαν υιοθετήθηκε από τον Επίκουρο, έγινε ευρέως γνωστή στην Ελλάδα και σε κάποια περίοδο ακόμη περισσότερο γνωστή στη Ρώμη, ακόμη και έτσι θεωρείτο μάλλον σαν εκκεντρικό παρεπόμενο μιας δημοφιλούς ηθικής θεωρίας παρά σαν επιστημονική ερμηνεία του κόσμου. Επισκιάστηκε εντελώς καθ' όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα από τις υποθέσεις στη φυσική του Αριστοτέλη οι οποίες παρέμειναν στην παλαιότερη αντίληψη των τεσσάρων «στοιχείων», και έπρεπε να περιμένει την μερική αναγέννηση της από τον Gassendi και την σύγχρονη εκ νέου ανακάλυψη της από τον Dalton. Αλλά, αν και ο κόσμος την αρνήθηκε για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, η σύνδεση της με ένα από τα πιο ευγενή έργα της λατινικής ποίησης και το ίδιο το ουσιαστικό ενδιαφέρον της στο φως των σύγχρονων επιστημονικών θεωριών την κάνει να αξίζει τον κόπο να προσπαθήσουμε να ενώσουμε την ιστορία της. Έχει για μας διπλό ενδιαφέρον σαν θεωρία στην οποίαν μπορούμε οι ίδιοι να έχουμε μεγαλύτερη συμπάθεια από τις περισσότερες από τις ανταγωνίστριες της, και επίσης σαν ένα περίεργα συναρπαστικό προϊόν του λεπτού και διεισδυτικού Ελληνικού πνεύματος, που προχώρησε οπωσδήποτε με οξεία παρατήρηση, αλλά με λίγο από αυτό που αποκαλείται πείραμα, στα ενδότερα μυστικά της φύσης.

Η ατομική θεωρία «άνθισε» στην Ελλάδα για μια περίοδο περίπου 150 ετών από το 430 π.Χ. Μέχρι το 280 π.Χ. Κατά τη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου υπήρξε κάτι σαν Ατομική Σχολή, που εργαζόταν πάνω στη θεωρία, μεταβιβάζοντας παραδόσεις και αναπτύσσοντας νέα σημεία με μεγαλύτερη ή μικρότερη ενεργητικότητα, αλλά τρία μεγάλα ονόματα στέκονται σαν ορόσημα στην πορεία της εξέλιξης της, αυτά του Λεύκιππου, του Δημόκριτου και του Επίκουρου. Εάν περνώντας μέσα από τα χέρια τους η θεωρία είχε παραμείνει αναλλοίωτη, εάν όπως κάποιοι κριτικοί έχουν σκεφθεί, θα ήταν αδύνατον να διακρίνουμε τις πρωτότυπες ιδέες του Λεύκιππου από τις προσθήκες και τις επεκτάσεις του Δημόκριτου, και εάν ο Επίκουρος, όπως λεγόταν συνήθως, είχε στην πραγματικότητα υιοθετήσει την θεωρία του Δημόκριτου χωρίς αλλαγή για να χρησιμεύσει σαν φυσική βάση στο ηθικό του σύστημα, θα ήταν δυνατόν να πραγματευθούμε την Ατομική θεωρία σαν μοναδικό σύνολο. Αλλά η προσεκτική έρευνα των σύγχρονων μελετητών, και κυρίως η εργασία των Hermann Diels, Hermann Usener και Giussani έχει δείξει ότι δεν συμβαίνει

αυτό το πράγμα. Η θεωρία μέχρι που την άφησε ο Επίκουρος παρέμενε πάντοτε ζωτική, ικανή για νέες αναπτύξεις και εφαρμογές, επιδεχόμενη όχι μόνο μεγαλύτερες λεπτολογίες στην επεξεργασία των λεπτομερειών αλλά επίσης ασφαλέστερη συνεργασία σαν σύνολο. Δεν θα μπορούσε να δοθεί καλύτερη απόδειξη αυτής της ανάπτυξης από μια σύγκριση των σωζόμενων κομματιών και σημειώσεων του Λεύκιππου με το ποίημα του Λουκρήτιου. Πράγματι αναγνωρίζεται η ίδια θεμελιώδης θεωρία, και ορισμένες θεωρίες έχουν μεταφερθεί με μοναδική εμμονή, αλλά η τραχύτητα της αρχικής θεωρίας έχει απομακρυνθεί εξευγενίζοντας την, και το όλο σύστημα είναι τόσο πολύ λεπτομερώς επεξεργασμένο και ενοποιημένο στη δομή του ώστε να έχει πραγματικά εντελώς μεταμορφωθεί. Η Ατομική θεωρία τότε πρέπει να θεωρείται σαν θεωρία σε διαδικασία εξέλιξης. Επιπλέον, τόσο πολύ διαφορετικοί ήταν οι τρεις άνδρες σε προσωπικό χαρακτήρα και σε συμπεριφορές ώστε είναι βασικό να εξετασθούν ξεχωριστά. Ο Λεύκιππος με την ταπεινοφροσύνη ενός πρωτοπόρου θεωρεί τον εαυτό του μεσολαβητή ανάμεσα στις αντίπαλες θεωρίες των προηγούμενων από αυτόν, και έχοντας σχηματίσει την βασική αρχή της ατομικής θεωρίας, προσπαθεί ο ίδιος να βρει κάποιες από τις συνέπειες της με κάποια απλοϊκή διορατικότητα, αλλά χωρίς καμιά σοβαρή προσπάθεια για τη δημιουργία ενός πλήρους συστήματος. Ο Δημόκριτος, ο άνθρωπος της εγκυκλοπαιδικής γνώσης και των καθολικών ενδιαφερόντων, αναλαμβάνοντας την θεωρία από τον Λεύκιππο, την αναπτύσσει και την συστηματοποιεί από κάθε πλευρά, εξελίσσοντας την σε μια ευρεία αλλά χαλαρά δομημένη φιλοσοφία, η οποία εκτείνεται σε πνεύμα που καλύπτει τα πάντα πάνω από τον κόσμο και την ανθρώπινη ζωή. Ο Επίκουρος είναι πρωτίστως ηθικολόγος, κήρυκας ενός Ευαγγελίου της ζωής, που δεν τον ενδιαφέρουν καθόλου η γνώση και η μάθηση σαν τέτοιες. Αλλά τον ενδιαφέρει τα μέγιστα, και όχι μόνο από ηθική άποψη, μια υλιστική θεωρία του σύμπαντος, βασισμένη στην απόλυτη εμπιστοσύνη στην εγκυρότητα των αισθήσεων, και σε μια τέτοια θεωρία η Ατομική θεωρία λαμβάνει τη φυσική της θέση από την πλευρά της φυσικής. Απλοποιεί θέσεις, επεξεργάζεται άλλες, έχει λεπτομερέστατη ματιά σε επακόλουθες λεπτομέρειες και μια μοναδική δύναμη να φαντάζεται αποτελέσματα: πάνω από όλα συνδέει μαζί την φυσική, την ηθική, και την ψυχολογία σε ένα συνεκτικό σύστημα βασισμένο σε μια μοναδική αρχή. Είναι συνεπώς αδύνατον να ομαδοποιήσουμε μαζί σε μια μόνη περιγραφή μια θεωρία που έχει αναπτυχθεί σε τόσο διαφορετικές γραμμές και που την έχουν προσεγγίσει από τόσο διαφορετικές απόψεις, και ενώ, λέγοντας την ιστορία της Ατομικής θεωρίας θα είναι αναγκαίο σε κάποιο βαθμό να χαράξουμε και να ξανά-χαράξουμε το ίδιο έδαφος, αλλά τέτοιες είναι οι αποκλίσεις ανάμεσα στους τρεις υποστηρικτές της ώστε δεν θα πρέπει να υπάρξει κίνδυνος μονοτονίας. Αλλά πέραν από τον Επίκουρο δεν είναι ωφέλιμο ή πραγματικά δυνατόν να ακολουθήσουμε την ιστορία της Ατομικής θεωρίας: είναι αλήθεια ότι οι οπαδοί του προσπάθησαν να αναπτύξουν το σύστημα του σε κάποιες απομακρυσμένες περιοχές, ειδικά στις σφαίρες της Λογικής και της Ρητορικής (και τα δυο θέματα απαγορευμένα από τον Δάσκαλο), αλλά τόσο μεγάλος ήταν ο σεβασμός τους για την αυθεντία του ονόματος του ώστε η πρώτη φροντίδα της σχολής ήταν να διατηρήσει

ανέπαφη, χωρίς προσθήκες ή αφαιρέσεις, την κληρονομία την οποίαν είχε μεταβιβάσει σε αυτούς. Οφείλεται σε αυτή την σχολαστική ευσυνειδησία των μαθητών του το ότι μπορούμε να δεχθούμε το ποίημα του Λουκρήτιου, γραμμένο περισσότερο από διακόσια χρόνια μετά τον θάνατο του Επίκουρου, σαν βέβαιο τεκμήριο των θεωριών του.

Για παρόμοιους λόγους είναι αδύνατον, στην περίπτωση οπωσδήποτε του Δημόκριτου και του Επίκουρου, να ασχοληθούμε μόνο με τη φυσική θεωρία του Ατομισμού και να αγνοήσουμε το υπόλοιπο του έργου τους, τέτοια αφαίρεση θα μπορούσε να δώσει εσφαλμένη εντύπωση όχι μόνο για τους φιλοσόφους αλλά για την ανάπτυξη της ίδιας της Ατομικής θεωρίας. Επειδή από μερικές απόψεις το πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό στην ιστορία της είναι ο τρόπος με τον οποίον, ξεκινώντας ως φυσική κοσμογονία – μια στη μακρά σειρά υποθέσεων των πρώτων Ελλήνων φιλοσόφων- κατόπιν, καθώς το πεδίο της φιλοσοφίας διευρυνόταν ή το κέντρο του ενδιαφέροντος μετατοπιζόταν, σταδιακά συντονίστηκε σε ένα μεγαλύτερο σύνολο. Στον Δημόκριτο πράγματι η θέση της είναι ίσως μάλλον αυτή αντιπαράθεσης παρά συντονισμού, αν και είναι στενά συνδεδεμένη, για παράδειγμα, με τον μεταφυσικό της σκεπτικισμό, δεν είναι τόσο εύκολο να χαράξουμε τις σχέσεις της με την ηθική του θεωρία, ακόμη λιγότερο με αυτά τα πολλαπλά και διαφορετικά θέματα τα οποία γέμισαν τα βιβλία των τετραλογιών του. Αλλά με τον Επίκουρο η αλλαγή είναι πολύ αξιοσημείωτη. Η Επικούρεια φιλοσοφία είναι πράγματι ένα πράγμα πολύ διαφορετικό από την Ατομική θεωρία. Η ηθική, η ψυχολογία, και η φυσική συνδέονται μαζί σε ένα σύστημα το οποίο είναι ένα σύνολο. Και η Ατομική θεωρία δεν συνδέεται χαλαρά με τα άλλα πεδία ενδιαφέροντος, αλλά τα διαπερνά όλα και διαπερνιέται από αυτά. Οι θεωρίες της ψυχολογίας, ακόμη και της ηθικής, μένουν άμεσα σε Ατομική βάση, και οι θεωρίες του Ατομισμού με τη σειρά τους ελέγχονται και εξαρτώνται από τις βασικές αρχές της ψυχολογίας. Για το λόγο αυτό δεν έχω κανέναν δισταγμό να μεταχειριστώ γενικά τα πολλά πεδία της δραστηριότητας του Δημόκριτου και να εξετάσω την Ατομική θεωρία στο τελευταίο της στάδιο σαν μέρος του ευρύτερου επικουρισμού.

Διαβάζοντας ή γράφοντας την ιστορία της Ελληνικής Ατομικής θεωρίας, είναι αδύνατον να μη ρίξουμε μια ματιά στην σύγχρονη επιστήμη. Αλλά ο πειρασμός να δούμε στενότερους παραλληλισμούς από αυτούς που πραγματικά υπάρχουν και να διαβάσουμε σύγχρονες ιδέες σε αρχαίες υποθέσεις είναι πολύ πραγματικό και πρέπει να αντισταθούμε. Πρέπει πάντοτε να θυμόμαστε ότι η αρχαία υπόθεση είναι πολύ διαφορετικό πράγμα από τη σύγχρονη έρευνα: στα καλύτερα της παρέμενε γενικώς σε *εκ των προτέρων* συλλογισμό, και ενώ η παρατήρηση και ακόμη και το πείραμα μπορεί να είχαν δώσει κάποια γνώση των λεπτομερειών, είχαν μικρή θέση στην ανάπτυξη των μεγαλύτερων βασικών θεωριών. Και όχι μόνο οι μέθοδοι διαφέρουν, αλλά οι βασικές αντιλήψεις του ατόμου στην αρχαία θεωρία και τη σύγχρονη χημεία αποκλίνουν ευρύτατα. Οι Έλληνες αντιλαμβάνονταν ένα τελείως συμπαγές αναλλοίωτο σώμα, ανίκανο να εισέλθει σε οποιαδήποτε

ένωση εκτός με αντιπαράθεση ή το πολύ με μπλέξιμο: η σύγχρονη χημεία αντιλαμβάνεται ένα ελαστικό μεταβλητό σώμα, το οποίο στην συγχώνευση της χημικής ένωσης μεταβάλλει την υλική του ταυτότητα σε μια νέα ουσία. Η αρχαία θεωρία αντιλαμβάνεται άπειρα άτομα που έχουν όλα ομογενές υλικό, ο σύγχρονος χημικός ορίζει ένα υλικά διαφορετικό άτομο σε κάθε ένα από τα πολυάριθμα στοιχεία του, ενώ πράγματι στις τελευταίες της αναπτύξεις η χημική φυσική φαίνεται να επιστρέφει στην έννοια ενός έσχατου ομογενούς σπέρματος όλων των στοιχείων. Αυτές είναι μερικές από τις διαφορές τις οποίες θα έπρεπε να προσέξει κάθε συγγραφέας εκτός από έναν ειδικό στην σύγχρονη επιστήμη. Δεν μπορούμε να αποφύγουμε κατά καιρούς να σημειώσουμε συμπτώσεις, ή φαινομενικές συμπτώσεις¹ ανάμεσα στις αρχαίες και τις σύγχρονες ιδέες, αλλά μια πλήρης σύγκριση των δυο, συναρπαστικά ενδιαφέροντα όπως θα ήταν, πρέπει να την αφήσουμε σε άλλους. Σε ότι αφορά τον εαυτό μου, θα προσπαθήσω απλά να πω την ιστορία του Ατομισμού στην Ελλάδα, ελπίζοντας να εμπνεύσει πιθανόν κάποιον ειδικό στην σύγχρονη χημεία για να προσθέσει το ελλείπον κεφάλαιο με ένα χέρι αυθεντίας. Αλλά ακόμη και ένας ανίδεος μπορεί να βεβαιώσει χωρίς αντίφαση ότι ήταν οι Έλληνες που έθεσαν τα ερωτήματα στα οποία η σύγχρονη επιστήμη προσπαθεί ακόμη να δώσει απάντηση: εάν ήταν τα προβλήματα τους διαφορετικά, η όλη πορεία της Ευρωπαϊκής σκέψης δεν θα μπορούσε ποτέ να υπάρξει.

¹ Πολλές τέτοιες ενδιαφέρουσες συμπτώσεις έχουν σημειωθεί στο έργο του Dr. J. Masson Λουκρήτιος, *Επικούρειος και ποιητής*.

ΜΕΡΟΣ Α.
ΟΙ ΑΤΟΜΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

A. ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Κανένα σημαντικό σύστημα σκέψης δεν παρουσιάστηκε ποτέ στον κόσμο σαν «ειδική δημιουργία» του ιδρυτή του, εντελώς αποκομμένο από ότι έχει συμβεί πιο πριν: πρέπει να έχει τις ρίζες του στις υποθέσεις και τις ανακαλύψεις πολλών προηγούμενων, οι οποίοι έχουν προχωρήσει ασυναίσθητα προς μια λύση. Αυτή η λύση δεν μπορούσε να γίνει αντιληπτή και μπορούσε να περάσει συχνά προς στιγμήν χωρίς να αναγνωρισθεί, αλλά σε αυτόν που κοιτά πίσω θεωρείται ότι είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα προηγούμενης σκέψης. Έτσι συνέβη βέβαια με την Ελληνική θεωρία της ατομικής συγκρότησης του σύμπαντος, δεν ήταν ευφύεστατη απομονωμένη εφεύρεση, αλλά η φυσική έκβαση μακράς σειράς υποθέσεων των πρώτων φυσικών φιλοσόφων. Ομοίως η φύση των προβλημάτων τα οποία είχαν θέσει στους εαυτούς τους να λύσουν – προβλήματα που μεγάλωναν σε πολυπλοκότητα, καθώς κάθε νέος στοχαστής έδινε τη νέα συνεισφορά του στις δυσκολίες- και η γενική κατεύθυνση των απαντήσεων που έδιναν, έδειχνε προς τον Ατομισμό ως το έσχατο συμπέρασμα, και ο Λεύκιππος, που είχε την μεγαλοφυΐα να τον αντιληφθεί, θεωρούσε τον εαυτό του όχι τόσο σαν διακεκριμένο νεωτεριστή, αλλά μάλλον σαν αυτόν που συμβίβασε τις αντίπαλες θεωρίες των προηγούμενων από αυτόν. Για να αντιληφθούμε και τη μορφή και το περιεχόμενο του συστήματος των Ατομικών φιλοσόφων, είναι αναγκαίο να ερευνήσουμε σύντομα τις κύριες γραμμές των προηγούμενων υποθέσεων, με σκοπό να καθορίσουμε το πρόβλημα το οποίο κληρονόμησαν και τις δεδομένες συνθήκες της λύσης του.

Η ιστορία της πρώιμης Ελληνικής υπόθεσης έχει γραφεί συχνά² και δεν είναι στις προθέσεις μου να προσπαθήσω κάποια γενική περιγραφή ή εκτίμηση γι' αυτήν, προτίθεμαι εδώ μόνο να ερευνήσω σε αυτήν τόσο μέχρι εκεί που καταλήγει στην Ατομική θεωρία. Θα είναι συνεπώς αναγκαίο να αφαιρέσω από τις θεωρίες των πρώιμων διανοητών αυτό που είναι σχετικό με αυτό το σκοπό και να αγνοήσω ότι βρίσκεται μακριά από αυτόν. Αλλά υπάρχει κάποιος κίνδυνος να δοθεί έτσι εσφαλμένη εικόνα, επειδή αυτό που είναι βασικό για την παρούσα συζήτηση είναι στην πραγματικότητα μόνο ο πυρήνας των υποθέσεων τους. Επειδή το έσχατο πρόβλημα που βρίσκεται πίσω από όλα αυτά είναι η έρευνα, ποια είναι η φύσις του κόσμου; Είναι χωρίς αμφιβολία αληθές ότι η ερώτηση ήταν στην προέλευση της θρησκευτικής μάλλον παρά φυσική³. Η κοσμογονία πήγασε από τη θρησκεία και γέννησε την κοσμολογία. Δεν προκαλεί συνεπώς έκπληξη ότι η θεολογική υπόγεια τάση είναι ευδιάκριτη στις θεωρίες πολλών από τους πρώτους φιλόσοφους

² Είναι σχεδόν περιττό να αναφέρω στο έργο του Zeller *Philosophie der Griechen*, του Gompez, *Greek thinkers* (vol. I in English Translation by L. Magnus), και του Καθ. Burnet *Early Greek Philosophy* (3rd edition, 1920). Στην τελευταία εργασία ειδικά αυτό το κεφάλαιο οφείλει πάρα πολλά.

³ Η σχέση της θεολογίας και της φυσικής επιστήμης στους πρώτους Έλληνες φιλόσοφους έχει αποκαλυφθεί στο έργο του F. M. Cornford *From Religion to Philosophy*, αν και δεν μπορώ να συμφωνήσω με την ιδέα του για την προέλευση της αντίληψης για τη φύση και νομίζω ότι υπερτιμά τη σπουδαιότητα του θρησκευτικού στοιχείου στους φιλοσόφους της «επιστημονικής παράδοσης».

και ότι από καιρού εις καιρόν έρχεται χαρακτηριστικά στην επιφάνεια. Ο ίδιος ο Επίκουρος⁴ κάπου τρεις αιώνες μετά τον Θαλή, το βρίσκει ακόμη αναγκαίο να εκλιπαρήσει τον μαθητή του να φυλάγεται από το «μύθο» και να προσκολλάται στην «φυσιολογία». Αλλά από την πρώτη στιγμή που έρχεται στο φως⁵, η φιλοσοφία φαίνεται να προσπαθεί ειλικρινά να ελευθερώσει την επιστήμη από τις προκαταλήψεις της θρησκείας και να θεωρήσει την φύση ως καθαρά φυσική ύπαρξη. Έτσι η πρόθεση των πρώτων στοχαστών, όταν έθεταν την ερώτηση «ποια είναι η φύση του κόσμου;» ήταν να προτείνουν μια έρευνα για την σύσταση της έσχατης ύλης από την οποία αποτελείτο. Είναι συνεπώς στις απαντήσεις τους σε αυτή την θεμελιώδη ερώτηση, που έχει δοθεί σε μακρά συζήτηση η οποία επακολούθησε, που πρέπει να επικεντρωθεί η προσοχή, επειδή αυτές οι απαντήσεις συνιστούν στην πραγματικότητα τους πρόγονους της Ατομικής θεωρίας.

Ο Λουκρήτιος, το ποίημα του οποίου διατηρεί τις θεωρίες του Ατομισμού σε πιο εκτεταμένη μορφή από οποιοδήποτε άλλο σωζόμενο κείμενο, αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του πρώτου βιβλίου του⁶ στην κριτική των φιλοσόφων που προηγήθηκαν των Ατομικών φιλοσόφων. Αυτό το απόσπασμα έχει για μας το περιεργο ενδιαφέρον ότι, βασισμένο όπως βέβαια είναι σε επικούρειο έργο⁷, παρουσιάζει την ορθόδοξη παράδοση της Ατομικής σχολής. Από αυτή την άποψη η κύρια αξία της βρίσκεται όχι τόσο στην κριτική της, η οποία συχνά σώζεται από μια αντιπαθή και δογματική επικούρεια άποψη, αλλά στην διατήρηση της της αντίληψης των Ατομικών φιλοσόφων για τα βήματα με τα οποία προσεγγιζόταν το δικό τους το σύστημα. Ο Λουκρήτιος αναγνωρίζει σε προηγούμενη υπόθεση τρία στάδια. Στο πρώτο η απάντηση στο έσχατο πρόβλημα της σύστασης του κόσμου δίδεται ως ένα μοναδικό «στοιχείο»⁸ ή ουσία, και γι' αυτό το στάδιο ο Ηράκλειτος⁹ έχει γίνει τυπικός. Στο δεύτερο στάδιο τοποθετεί φιλοσόφους οι οποίοι προέβαλαν σαν την έσχατη βάση δυο ή περισσότερα στοιχεία, και το συνδέει με το όνομα του Εμπεδοκλή¹⁰ που πίστευε ότι ο κόσμος αποτελείται από όλα τα τέσσερα. Τελικά, σαν την πλησιέστερη προσέγγιση στον Ατομισμό – αν και από ορισμένες απόψεις ο αντίθετος πόλος του – τοποθετεί την θεωρία του Αναξαγόρα, που στέκει μόνη στην μοναδική της πρωτοτυπία.

4 e.g. Ep. , ii, § 87.

5 Δες Gomperz, *Greek thinkers*, Κεφ. I.

6 i. 635-920.

7 Πιθανόν η “ *Επιτομή προς τους Φυσικούς* (D.L. x. 27). Ο κύριος όγκος του ποιήματος του Λουκρήτιου πιθανόν στηρίζεται στο έργο του Επίκουρου «*Μεγάλη Επιτομή*» (Δες Giussani, *Stud. Lucr.* p. 10), αλλά δεν είναι πιθανόν ότι το έργο αυτό περιείχε συστηματική κριτική άλλων φιλοσόφων.

8 Η λέξη «στοιχείο» *στοιχειόν* χρησιμοποιήθηκε πρώτα από τον Πλάτωνα. Η ιδέα μπορεί να έχει προέλθει από τους Πυθαγόρειους και είναι σαφής στον Εμπεδοκλή (*E. G. P.*3, p. 228, n. I).

9 Ότι ο Ηράκλειτος έχει πραγματικά ληφθεί ως πρότυπο είναι, νομίζω, σαφές από το γεγονός ότι κάποια από την κριτική του Λουκρήτιου -και ειδικά αυτή για την έννοια της συμπύκνωσης και της αραιώσης (647- 54) – δεν είναι εφαρμόσιμη σε αυτή την θεωρία του, αλλά σε αυτές άλλων μονιστών φιλοσόφων.

10 Σε αυτό το τμήμα ο Λουκρήτιος δηλώνει εκφραστικά (716) ότι ο Εμπεδοκλής είναι μόνο ένα πρότυπο, και αναγνωρίζει (763, 770) δυο διαφορετικές σχολές ανάμεσα στους υποστηρικτές της θεωρίας των τεσσάρων στοιχείων.

Αυτή η διαίρεση δεν είναι γενικά αυθαίρετη, αλλά στην πραγματικότητα αντιπροσωπεύει αρκετά σαφώς την φυσική διαδικασία ανάπτυξης από τον Μονισμό στον μεγαλύτερο και ακόμη μεγαλύτερο Πλουραλισμό, από τον οποίον κατά κάποια έννοια ο Ατομισμός ήταν το αποκορύφωμα, και θα είναι συνεπώς περισσότερο από απλά θέμα ευκολίας να την ακολουθήσουμε. Την ίδια στιγμή ο χωρισμός των πρώτων φιλοσόφων σε σχολές, αν και στηρίζεται σε λογικές όπως και σε ιστορικές αιτίες, δεν πρέπει να υπερβάλλεται: επειδή εδώ υπάρχει ζωτική σύνδεση που διαπερνά εντελώς τις υποθέσεις τους. Κάθε νέο στάδιο σκέψης απορρέει από την κριτική του προηγούμενου του. Πράγματι ακόμη και ο δημιουργικός στοχασμός μερικές φορές σχεδιάζεται ως μορφή επίθεσης. Αλλά συνήθως αυτό δεν είναι έτσι: μια δημιουργική περίοδος θα ακολουθείται από περίοδο κριτικής και από αυτήν απορρέει νέα δημιουργία σε νέα βάση. Θα είναι συνεπώς αναγκαίο όχι μόνο να εξετάσουμε τους διακεκριμένους εκπροσώπους των τριών κυρίων δημιουργικών σταδίων, αλλά επίσης εκείνους τους άλλους φιλοσόφους, οι οποίοι με πολύ αρνητική και κριτική στάση προετοίμασαν το δρόμο για την επόμενη ανάπτυξη. Ο Παρμενίδης, και αργότερα ο Ζήνων και ο Μέλισσος, είναι τόσο σημαντικοί πρόδρομοι του Ατομισμού, όσο ο Ηράκλειτος, ο Εμπεδοκλής και ο Αναξαγόρας.

1. Οι Μονιστές

Κάτω από τον τίτλο *Μονιστές* μπορούν πρόχειρα να ομαδοποιηθούν μαζί αυτοί οι φιλόσοφοι που υποστήριζαν ότι η αρχική ουσία, από την οποίαν έγινε ο κόσμος, ήταν μια. Οι υποθέσεις τους οδηγούνταν εντελώς από την έσχατη επιθυμία της ενοποίησης, ίσως μάλλον ένα αίσθημα παρά ένα λογικό συμπέρασμα ότι πίσω από όλη την άπειρη ποικιλία της μεταβλητότητας του κόσμου γύρω τους θα πρέπει να υπάρχει κάποια μια διαρκής ουσία, που δεν διέφερε ή άλλαζε. Αλλά αν και όλοι υποστήριζαν αυτή την βασική πεποίθηση από κοινού, οι θεωρίες τους χαρακτηρίζονται από αυξανόμενη αίσθηση δυσκολίας στην μονιστική εξήγηση. Μετά από την πρώτη φανερά βέβαιη διατύπωση της από τον Θαλή, εμφανίζεται ένα κακά μεταμφιεσμένο αίσθημα δυσαρέσκειας: είναι αρκετά εύκολο να υποθέσουμε μια έσχατη ενότητα, αλλά πολύ πιο δύσκολο να ερμηνεύσουμε πως η πολλαπλότητα μπορεί να έχει προκύψει από αυτήν, και πως και η μια βασική ουσία και οι πολλές μορφές με τις οποίες εμφανίζεται μπορεί να είναι εξίσου πραγματικές. Μπορούμε σαφώς να διακρίνουμε δυο περιόδους: η πρώτη συνίσταται στην «Σχολή της Μιλήτου», όλοι στενά εξαρτώνται ο ένας από τον άλλον, ο Θαλής, ο Αναξίμανδρος, ο Αναξίμενης, η δεύτερη εκπροσωπείται από την ανεξάρτητη και πρωτότυπη θεωρία του Ηράκλειτου από την Έφεσο. Σε αυτές πρέπει να προστεθεί η περίεργη θεωρία του Παρμενίδη του Ελεάτη, η οποία στον ολοκληρωτικό Μονισμό της και στην άκαμπτη περιφρόνηση των φαινομένων της κοινής εμπειρίας, ανήγαγε πραγματικά τον Μονισμό σε παραλογισμό και προετοίμασε το δρόμο για μια λύση σε διαφορετικές γραμμές.

Αν και σημαντικές πληροφορίες έχουν διασωθεί σε σχέση με τον ίδιο τον ΘΑΛΗ και τα έργα του, το ταξίδι του στην Αίγυπτο και η εισαγωγή στην Ιωνία της Αιγυπτιακής γεωμετρίας¹¹, η πολιτική του σπουδαιότητα και η έκκληση του για Ιωνική Ομοσπονδία, και η περίφημη του πρόβλεψη για την έκλειψη του ηλίου, πολύ λίγα πράγματι πράγματα είναι γνωστά για τις φιλοσοφικές του απόψεις. Για το σκοπό του παρόντος πρακτικά όλα αυτά που μπορούν να θεωρηθούν βέβαια είναι η απλή δήλωση που είπε ότι η αρχική ουσία ήταν το ύδωρ¹². Γιατί επέλεξε το ύδωρ και πως ερμήνευσε την δημιουργία των άλλων πραγμάτων από το ύδωρ δεν γνωρίζουμε. Ο Αριστοτέλης υποθέτει ότι οδηγήθηκε σε αυτό το συμπέρασμα παρατηρώντας ότι «η τροφή όλων των πραγμάτων είναι το υγρό και ότι ακόμη και το ζεστό δημιουργείται από το υγρό και ζει από αυτό», και ακόμη «ότι τα σπέρματα όλων των πραγμάτων είναι από τη φύση τους υγρά» αλλά αυτό μοιάζει μάλλον με συλλογισμούς μιας νεότερης εποχής, μετά την εμφάνιση των φυσιολογικών ενδιαφερόντων. Είναι ίσως περισσότερο πιθανόν να επέλεξε το ύδωρ επειδή σαν αντικείμενο κοινού πεδίου παρατήρησης φαινόταν κατά πάσα πιθανότητα να είναι ικανό να δημιουργήσει άλλα πράγματα. Το είδε όχι μόνο σε υγρή κατάσταση, αλλά σε στερεή μορφή ως πάγο και επίσης σε «αέρια» κατάσταση, όπως θα είχε πιθανόν πει, ως ατμό. Τέτοια παρατήρηση θα τον είχε οδηγήσει να συμπεράνει ότι μπορούσε να αλλάξει επίσης σε άλλα στερεά, σκληραίνοντας σε γη και βράχο, και περνώντας μέσα από το μέσον του «αέρα» ακόμη και στην ίδια τη φωτιά. Είναι μεγάλη ατυχία που δεν έχουμε περισσότερη αξιόπιστη πληροφόρηση σε ότι αφορά τις θεωρίες του, επειδή φαίνεται αδύνατον εν όψει του λεπτού συλλογισμού του άμεσου διαδόχου του ότι μπορεί να είχε αρκεστεί στην απλή διατύπωση της πεποίθησής του. Όπως είναι, πρέπει απλά να γίνει δεκτή σαν η θεμελίωση της Ιωνικής υπόθεσης. Μπορούμε να σημειώσουμε ως επιβίωση του θεολογικού ενδιαφέροντος - αν και τόσα πολλά έχουν γίνει από αυτό- η δήλωση που αποδίδεται στον Θαλή ότι «όλα τα πράγματα είναι γεμάτα από θεούς»¹³. το ίδιο είδος ανιμισμού φαίνεται να εφαρμόζεται στο επιχείρημα του ότι «ο μαγνήτης είναι ζωντανός, επειδή κινεί τον σίδηρο»¹⁴.

Ο ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΣ, ο οποίος περιγράφεται ως «φίλος» του Θαλή, το οποίο σημαίνει πιθανόν μέλος της ίδιας ομάδας που ενωνόταν από φιλοσοφικά ενδιαφέροντα, αν και όχι τόσο πολύπλευρος άνδρας, φαινόταν ότι ήταν πολύ περισσότερο θαρραλέος και έξυπνος στοχαστής. Ανέπτυξε κάτι σαν σύστημα των ουρανίων σωμάτων¹⁵, ερμηνεύοντας την φύση τους και τις σχέσεις μεταξύ τους, σχημάτισε μια νέα άποψη της γης και της θέσης της στον κόσμο, και πρότεινε μια θεωρία της δημιουργίας των ζώων και του ανθρώπου, η οποία έχει, ίσως υπέρ-ενθουσιωδώς, αναγνωρισθεί ως ο πρόδρομος των

11 Για μια εξέταση αυτών των παραδόσεων δες *E. G. P.* 3, pp. 41-7.

12 : Αριστοτ. *Μεταφ.* Α. 3. 983 b; D A 1 2. Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι ο Θαλής είπε ότι το ύδωρ ήταν η «υλική αιτία», αλλά μιλά βεβαίως με την δική του ορολογία.

13 Αριστοτ. *Περί Ψυχής*, Α. 5. 411 a; D A 22.

14 *Ibid.* Α. 2. 405 a; D A 22.

15 Για πολύ σύντομη αναφορά αυτών των δευτερευόντων ενδιαφερόντων δες την παρ. 4 αυτού του Κεφαλαίου.

σύγχρονων ιδεών της Εξέλιξης. Ασχολούμενος με το κύριο πρόβλημα, φαινόταν ότι έχει υιοθετήσει από τον Θαλή τη γενική έννοια μιας μοναδικής αρχικής ουσίας και μετά ότι έχει βάλει προσεκτικά τον εαυτό του να εξετάσει ποια πρέπει να είναι η φύση της και ποιες ήταν οι βασικές συνθήκες της ύπαρξής της. Η ιδέα η οποία περισσότερο έντονα εντυπώθηκε σε αυτόν ήταν ότι πρέπει να είναι «άπειρον»¹⁶ (*ἄπειρον*) «απεριόριστο» δηλαδή στην έκταση της. Καθώς παρατηρούσε τον κόσμο γύρο του είδε ότι υπήρχε μια συνεχής «σύγκρουση αντιθέτων»: το θερμό και το ψυχρό φαίνονταν να είναι σε πόλεμο το ένα με το άλλο, όπως και το υγρό με το ξηρό. Το αποτέλεσμα είναι μια συνεχής καταστροφή και απώλεια. Εάν τότε συμβαίνει να υπάρχει υλικό να προωθή αυτή την καταστροφική μάχη, και να επισκευάζει τις απώλειες του, πρέπει να είναι, τρόπος του λέγειν, αιώνιο απόθεμα να τροφοδοτεί «έτσι ώστε καθόλου να μην χαλάει η δημιουργία»¹⁷. Η αρχική ουσία λοιπόν, οτιδήποτε άλλο και αν είναι, πρέπει να είναι κάτι χωρίς όρια: πρέπει να μην είναι ποτέ δυνατόν να φτάσουμε στο τέλος του: πρέπει να είναι «απεριόριστο». Επιπλέον για τον ίδιο λόγο πρέπει να είναι αιώνιο: είναι, όπως είπε¹⁸, «ανώλεθρο και αγέραστο». Είναι δυνατόν τότε να περιγράψουμε τον υλικό του χαρακτήρα; Μπορεί να είναι, όπως είχε σκεφθεί ο Θαλής, το ύδωρ, ή πράγματι οποιοδήποτε από τα πράγματα της κοινής εμπειρίας; Εμφαντικά όχι, απάντησε ο Αναξίμανδρος, επειδή «αυτά τα πράγματα είναι εχθρικά το ένα ως προς το άλλο, ο αέρας είναι ψυχρός, το ύδωρ είναι υγρό, η φωτιά είναι θερμή, και εάν οποιοδήποτε από αυτά ήταν αιώνιο, θα έπρεπε ακόμη τώρα να έχει βάλει τέλος σε όλα τα άλλα.¹⁹» Ποια είναι η φύση του υλικού του «απεριόριστου» δεν μας λέει ο Αναξίμανδρος, περιοριζόταν να το αφήσει απροσδιόριστο. Κατοπινοί φιλόσοφοι, μιλώντας γι' αυτό με τη δική τους συνηθισμένη φρασεολογία, το ονόμασαν «ακαθόριστο υλικό»²⁰ ή κάτι «ξεχωριστό από τα στοιχεία»²¹ ή ακόμη με μεγαλύτερη ακρίβεια «μια φύση μεταξύ αέρα και φωτιάς ή αέρα και ύδατος»²². Τέτοια φρασεολογία είναι αναχρονιστική, καθώς χρησιμοποιεί διάκριση των «στοιχείων», αν και μπορεί σε κάποιο βαθμό να εκφράσει την ιδέα του Αναξίμανδρου. Το «απεριόριστο» γινόταν προφανώς αντιληπτό σαν έξω από όλους τους κόσμους, ένα ευρύ κάλυμμα²³, όπως ήταν, περικλείοντας τους, από το οποίο είχαν δημιουργηθεί, και μέσα στο οποίο τελικά θα καταστρέφονταν²⁴. Καθώς δεν ήταν ικανοποιημένος με αυτή την γενική ιδέα, ο Αναξίμανδρος προχώρησε να καθορίσει τον τρόπο με τον οποίον «οι κόσμοι», τους οποίους αντιλαμβανόταν ως αναρίθμητους²⁵, είχαν δημιουργηθεί από το

16 Διογένης Λαέρτιος . ii I; D. I.

17 Αετ. I. 3. 3; D 14. *ἵνα μηδὲν ἐλλείπη ἢ γένεσις.*

18 Hipp. Ref. i. 6. i; D. II.

19 Αριστ. Φυσικ. Γ. 5. 204b.

20 Arist. Μετ. Α. 2. 1069 b.

21 Arist. Φυσικ. Γ. 5. 204 b *πὰρὰ τὰ στοιχειᾶ.*

22 Alex. Aphrod. in Arist. Μεταφ. Α. 6. 988 a . D 16 *τὴν μεταξύ φύσιν ἀέρος τε καὶ πυρός ἢ ἀέρος τε καὶ ὕδατος.*

23 Hipp. Ref., l.c. *πάντας περιέχειν τοὺς κόσμους.*

24 Αετ. I. 3. 3. D 14.

25 Ibid. *ἄπειρους κόσμους.* Ο Burnet (E. G. P. 3 58 ff.) έχει δείξει ότι αυτό πρέπει να σημαίνει άπειρους συνυπάρχοντες, όχι διαδοχικούς κόσμους.

«απεριόριστο». Υπήρχε στο «απεριόριστο» αιώνια κίνηση²⁶, που δημιούργησε τους κόσμους μέσω του «διαχωρισμού των αντιθέτων»²⁷: αυτό φαίνεται να σημαίνει ότι μια σταθερή δυνατή ώθηση μέσα στο «απεριόριστο» τίναξε τα «αντίθετα». Μια ενδιαφέρουσα αναφορά ερμηνεύει την διαδικασία και τα αποτελέσματα της²⁸: «κάτι ικανό να γεννά θερμό και ψυχρό διαχωρίστηκε από το αιώνιο κατά τη δημιουργία αυτού του κόσμου, και από αυτό ένας κύκλος φωτιάς αναπτύχθηκε γύρο στον αέρα περιβάλλοντας τη γη, όπως ο φλοιός αναπτύσσεται γύρο από το δένδρο.» Ένα κομμάτι από το «απεριόριστο», πρέπει να αντιληφθούμε, ξέφυγε και χωρίστηκε το ίδιο σε δυο αντίθετα, το θερμό και το ψυχρό. Το ψυχρό απετέλεσε τη γη στο κέντρο και ο «πύρινος κύκλος» δημιούργησε τα ουράνια σώματα. Ομοίως άλλοι κόσμοι μπορούσαν να σχηματισθούν, αν και στην περίπτωση τους θα μπορούσε να είναι διαφορετικό ζευγάρι «αντιθέτων» τα οποία «αποχωρίστηκαν». Σε τέτοιους κόσμους «τα αντίθετα» θα ήταν σε συνεχή κατάσταση σύγκρουσης, άλλοτε το ένα, άλλοτε το άλλο έχοντας το πάνω χέρι, αλλά τελικά «κάνουν επανόρθωση και δίνουν ικανοποίηση το ένα στο άλλο για την αδικία τους σύμφωνα με την τάξη του χρόνου»²⁹. Η ισορροπία αποκαθίσταται ακριβώς, «ο κόσμος» καταστρέφεται και «τα αντίθετα» συγχωνεύονται ξανά στο απεριόριστο. Αυτή η γραφική περιγραφή για τη γέννηση και το θάνατο των κόσμων περνά ίσως λίγο έξω από το κύριο πρόβλημα του έσχατου υλικού, αλλά βοηθάει πολύ στην κατανόηση της γενικής σκέψης του Αναξίμανδρου, και περιέχει το σπέρμα πολλών κοσμολογικών ιδεών οι οποίες παρέμεναν στο σύνολο των πρώιμων υποθέσεων και παίρνουν τη θέση τους στις θεωρίες των Ατομικών φιλοσόφων.

Φαίνεται από πρώτη ματιά μια οπισθοδρόμηση που μετά την μοναδική οξυδέρκεια του Αναξίμανδρου ο ΑΝΑΞΙΜΕΝΗΣ θα έπρεπε να επιστρέψει στην ιδέα ότι η αρχική ουσία ήταν μια από τα γνωστά πράγματα στην εμπειρία και επέλεξε τον «Αέρα»³⁰. Αλλά μια εξέταση αυτής της θεωρίας δείχνει ότι ήταν πράγματι πρόοδος ως προς τον Θαλή και ακόμη και ως προς τον ίδιο τον Αναξίμανδρο³¹. Η δυσκολία του Αναξίμανδρου ήταν ότι δεν μπορούσε να δει πως οποιαδήποτε από τις γνωστές ουσίες μπορούσε να αλλάξει στις άλλες, και για το λόγο αυτό είχε μιλήσει για το «απεριόριστο» σαν να μην ήταν ούτε ή μία ούτε η άλλη από αυτές. Αλλά εάν κάποια ικανοποιητική ερμηνεία αυτής της αλλαγής μπορούσε να δοθεί, θα ήταν δυνατόν να γυρίσει σε μια θεωρία λιγότερο αυθαίρετη και περισσότερο όμοια με αυτή του Θαλή. Αυτή την ερμηνεία βρήκε ο Αναξιμένης στην «πύκνωση και την αραιώση»³², ή όπως θα έπρεπε να πούμε, αραιώση και συμπύκνωση. Όλα τα πράγματα σχηματίστηκαν από αέρα, αλλά οι διαφορές μεταξύ τους οφείλονταν στην

26 *Ιππ. Ref. i. 6. 2 ; D A II.*

27 *Αριστ. Φυσικ. Α.4. 187 a έκ τοῦ ἑνός ἐνούσας τὰς ἐναντιότητας ἐκκρίνεσθαι. D 16.*

28 *Θεόφραστος in Ps.-Plut. Strom. 2.*

29 *Simpl. in Arist. Phys. A. 2. 184 (24, 13); D 9.*

30 *Simpl. in Arist. Phys. A. 2. 184 (24. 26) (Theophrastus); D A 5.*

31 *Δες E. G. P.3, 73. ff.*

32 *Simpl. I.c. διαφέρειν δὲ μανότητι. (ἐπίσης καλούμενη ἀραιώσεις, Πλούταρχ. Στρωμ. 3; D 6) καὶ πυκνότητι κατὰ τὰς οὐσίας.*

παρουσία περισσότερου ή λιγότερου αέρα σε μεγαλύτερη ή μικρότερη κατάσταση συμπίεσης: με άλλα λόγια η διαφορά μεταξύ των πραγμάτων ήταν ποσοτική, όχι ποιοτική. Αυτή η δυσκολία στη θεωρία του Θαλή παρακάμφθηκε και επιπλέον ήταν τώρα δυνατόν να αντιληφθεί μια βασική ουσία, η οποία ήταν πραγματικά ομογενής, ενώ το «απεριόριστο» του Αναξίμανδρου, που περιείχε τα «αντίθετα» θα φαινόταν ότι είχε τον χαρακτήρα μίγματος. Τι ήταν λοιπόν ο «Αέρας» του Αναξίμενη και πως αντιλήφθηκε τις αλλαγές του; Η ιδέα του ήταν πολύ λεπτή και αξίζει αξιολόγησης. Εμφανίζεται να έχει εξαχθεί από την αναλογία του ανθρώπινου σώματος. « Όπως η ψυχή μας, η οποία είναι αέρας, μας συγκρατεί, έτσι το πνεύμα και ο αέρας περιέχουν όλο τον κόσμο»³³. Επιπλέον, παρατήρησε το περιέργο γεγονός ότι όταν εκπνέουμε με τα χείλη σφιχτά πιεσμένα αισθανόμαστε την αναπνοή σχετικά ψυχρή, αλλά πολύ πιο θερμή, όταν το στόμα είναι ορθάνοικτο³⁴. Από αυτό έβγαλε το συμπέρασμα ότι ο συμπυκνωμένος αέρας είναι ψυχρός, αλλά αραιωμένος γίνεται θερμός, και πάνω σε αυτό το γεγονός θεμελίωσε την θεωρία του του σχηματισμού άλλων πραγμάτων από τον Αέρα. «Όταν ο αέρας είναι περισσότερο κανονικός (όμαλώτατος, δηλαδή όπως θα μπορούσαμε να πούμε, σε κανονική κατάσταση), είναι αόρατος στη θέα³⁵», και αυτός είναι ο λόγος που δεν βλέπουμε τον αέρα ως τέτοιο, «αλλά γίνεται ορατός από το ψυχρό και το θερμό, την υγρασία και την κίνηση», ή όπως θα μπορούσαμε ίσως πιο φυσικά να πούμε, όταν γίνεται ψυχρός ή θερμός ή υγρός ή κινείται.

Έτσι επεκτείνοντας σταδιακά την ιδέα του πέραν από την άμεση εμπειρία μας του αέρα μπορούσε να πει ότι «όταν αραιώνει γίνεται πυρ, όταν πυκνώνει γίνεται άνεμος και μετά σύννεφο, και εάν πυκνώνει ακόμη περισσότερο γίνεται ύδωρ, και μετά γη, και μετά πέτρες.»³⁶ Η θεωρία βασιζόταν πράγματι στη βασική παρατήρηση και κατόπιν οδηγείτο με συμπερασμό πέραν από τα όρια της: από τη μία μεριά ο αέρας φαινόταν να «αραιώνεται» στα πύρινα σώματα στον ουρανό, από την άλλη μεριά να πυκνώνει σε σύννεφα³⁷, τα οποία με τη σειρά τους προκαλούσαν τη βροχή. Δεν απαιτείτο να βάλει κάποιος μεγάλη φαντασία για να αντιληφθεί την διαδικασία για συνέχιση και δημιουργία στερεής γης και ακόμη και λίθων. Στην νέα του ιδέα τότε ο Αναξίμενης είχε δείξει όχι μόνο πως μια απλή ομογενής ουσία, όπως την είχε αντιληφθεί ο Θαλής, θα μπορούσε να δημιουργήσει τις υπόλοιπες χωρίς να χάσει την δική της ταυτότητα, αλλά είχε επίσης παρεμπιπτόντως εξηγήσει την δημιουργία των «αντιθέτων» του Αναξίμανδρου χωρίς να πρέπει να υποθέσει ότι υπάρχουν ήδη στο «απεριόριστο»: το θερμό και το ψυχρό, το υγρό και το ξηρό παράγονται όλα με ποσοτική διαφορά κατά τη συμπίεση του αέρα. Δεν είναι χωρίς αιτία που ο Αναξίμενης θεωρείτο στην αρχαιότητα ως το αποκορύφωμα της Σχολής της Μιλήτου³⁸, επειδή αν και από πρώτη ματιά η

33 Αναφέρεται από τον Αέτ. I 3,4; D B 2.

34 Πλούταρχ. *de Prim. Frig.* 7, 947 Γ; D B 1.

35 Ιππ. *Ref. i.* 7. 2; D A 7.

36 *Simpl. Στα Φυσικά του Αριστοτέλη*.I.c.

37 Ιππ. *Ref. i.* 7. 7. D A 7. *συνελθόντα δὲ καὶ ἐπὶ πλεῖον παχυνθέντα νέφη γεννᾶσθαι καὶ οὕτως εἰς ὕδωρ μεταβάλλειν.*

38 Δες *E. G. P.* 3, p. 78.

θεωρία του φαίνεται τόσο πολύ λιγότερο διορατική από αυτήν του Αναξίμανδρου, θεωρείται τελικά ότι είναι μια περισσότερο λογική εξέλιξη της βασικής ιδέας της Σχολής και ότι είναι απαλλαγμένη από τις δυσκολίες που υπήρχαν στις θεωρίες και των δυο προηγούμενων του.

Η Σχολή της Μιλήτου λοιπόν είχε καθιερώσει την κύρια ιδέα της μοναδικής αρχικής ουσίας, από την οποία είχαν δημιουργηθεί όλες οι άλλες, είχε δείξει ότι αυτή πρέπει να είναι απεριόριστη σε έκταση, και είχε προτείνει διάφορα μέσα με τα οποία οι διαφορετικές ουσίες της εμπειρίας θα δημιουργούνταν. Αλλά αν και οι θεωρίες τους είχαν με αυτό τον τρόπο διατυπώσει καθαρά αρχές οι οποίες έπρεπε να αποδειχθούν μεγάλης και διαρκούς σπουδαιότητας, ήδη συναντούσαν μεγάλες δυσκολίες, δυο από τις οποίες φαίνεται να είχαν γίνει σχεδόν αμέσως αντιληπτές. Πρώτον η υπόθεση ότι η αρχική ουσία υπάρχει σαν κάτι το εξωτερικό σε σχέση με τους κόσμους – μια άπειρη αποθήκη ύλης, όπως ήταν, μέρη της οποίας μπορούσαν να αποκοπούν για να σχηματίσουν κόσμους - είναι αμέσως αφύσικη και ασύμφορη. Δεύτερον, οι Μιλήσιοι είχαν οι ίδιοι φανερώσει μια αίσθηση της δυσκολίας της μετάβασης από αυτή την αρχική ουσία στα πολλά πράγματα της αίσθησης: το «απεριόριστο» του Αναξίμανδρου που περιείχε τα «αντίθετα» δεν μπορούσε πραγματικά να είναι ομογενές, και η μέθοδος του Αναξίμανη της ποσοτικής διαφοράς πρότεινε κάτι το φανταστικό σχετικά με τις άλλες ουσίες οι οποίες ήταν πραγματικά μόνο συμπυκνωμένος ή αραιωμένος αέρας. Ήταν προφανές ότι ο ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ από την Έφεσο προχώρησε πρώτα να ασχοληθεί με αυτές τις δυσκολίες. Αν και αρνείται κάθε σχέση με τους προηγούμενους και περιφρονεί την υπόθεση των φιλοσόφων³⁹, όχι λιγότερο από την άγνοια του όχλου⁴⁰, ανακηρύσσοντας τον εαυτό του ως τον κάτοχο ενός μοναδικού μυστικού, το οποίο οι άνθρωποι είναι ακόμη «ανίκανοι να καταλάβουν, όταν το ακούνε για πρώτη φορά»⁴¹, είναι εντούτοις σαφές όχι μόνο ότι οι Μιλήσιοι του είχαν θέσει το πρόβλημα, αλλά ότι η λύση του⁴², για όλη της την πρωτοτυπία, έχει στενή συγγένεια με τις δικές τους. Η μεγάλη «ανακάλυψη» για την οποία ο Ηράκλειτος τόσο πολύ επαινεί τον εαυτό του ήταν η ταυτότητα του Ενός και των Πολλών: «από όλα το ένα και από το ένα όλα»⁴³. Η χρήση αυτής της μάλλον απόκρυφης δήλωσης πρέπει να βρίσκεται στις υποθέσεις των προηγούμενων του: δεν είναι αρκετό, λέει ο Ηράκλειτος πραγματικά, να υποθέσουμε κάποιο εξωτερικό Ένα, από το οποίο παρέχεται η ουσία του κόσμου, μάλλον είναι ο ίδιος ο κόσμος που είναι το Ένα, και η ενότητα του συνίσταται στην πραγματικότητα στην μεγάλη πολλαπλότητα των πραγμάτων, τα οποία από πρώτη όψη φαίνεται να τον καταστρέφουν.

39 frs. 16-18 Bywater; D B 40,129, 108.

40 fr. 5 Bywater; D B 17.

41 fr. 2 Bywater; D B I.

42 Είναι πιο δύσκολο να δώσουμε περιληπτική περιγραφή της κοσμολογίας του Ηράκλειτου από αυτήν των προηγούμενων του. Αυτό δεν οφείλεται τόσο πολύ στην έλλειψη πληροφοριών ή την σκοτεινότητα των θραυσμάτων του, αλλά επειδή, όπως ο Burnet έχει δείξει με ικανότητα, όλα τα μέρη του συστήματός του – κοσμολογία, αστρονομία, ψυχολογία, και όσο μακριά πηγαίνει στην ηθική- είναι στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους και η αφαίρεση είναι συνεπώς δυσκολότερη.

43 fr. 59 Bywater; D B 10.

Στον κόσμο, όπως επέμενε, βλέπουμε συνεχή ροή και σταθερή αλλαγή: «όλα τα πράγματα πεθαίνουν, και τίποτα δεν απομένει»⁴⁴, είναι σαν το ρεύμα ενός ποταμού, που τα νερά του αλλάζουν κάθε στιγμή έτσι ώστε «δεν μπορείς να μπεις στο ίδιο ποτάμι δύο φορές»⁴⁵. Αλλά πίσω από αυτήν την συνεχή ροή και σταθερή αλλαγή υπάρχει μονιμότητα, τα πράγματα της εμπειρίας που αλλάζουν συνεχώς δεν είναι παρά μέρη ενός συνόλου που απομένει. Ούτε ξανά είναι η «σύγκρουση», που είχε φανεί στον Αναξίμανδρο «αδικία», αντιφατική με την καθολική ενότητα: είναι πράγματι η βασική της προϋπόθεση, «ο πόλεμος είναι ο πατέρας όλων και ο βασιλέας όλων»⁴⁶. Ο κόσμος είναι μια «αρμονία αντιτιθέμενων τάσεων»⁴⁷, όπως ακριβώς η ένταση των μερών του ενάντια το ένα στο άλλο και ενάντια στα χέρια παράγει την ικανότητα του τόξου, και η ένταση και η αντίδραση των χορδών της δίνει την αρμονική νότα της λύρας.

Μέχρις εδώ η «ανακάλυψη» ακούγεται μυστικιστική και η διατύπωση της δογματική, αλλά ο Ηράκλειτος γνώριζε τι σήμαινε, και είναι ευκολότερο να συλλαμβάνουμε την ιδέα του όταν μεταφράζεται σε φυσικούς όρους. Τί είναι λοιπόν αυτό το Ένα το οποίο είναι και το Όλον; Ως πραγματικός διάδοχος των φιλοσόφων της Μιλήτου ο Ηράκλειτος αντιλαμβάνονταν το Ένα του σαν αρχική ουσία από την οποία έγινε οτιδήποτε άλλο, και επέλεξε το πυρ: «ο κόσμος ήταν πάντοτε και είναι και θα είναι ένα διαρκές για πάντα πυρ»⁴⁸. Όπως ακριβώς ο Θαλής είχε πιθανόν θεμελιώσει την θεωρία του για το ύδωρ σαν την αρχική ύλη στην παρατήρηση των μεταβολών του, και ο Αναξίμανδρος, όπως γνωρίζουμε, είχε επιχειρηματολογήσει για τον αέρα κατ' αναλογία με την ανθρώπινη αναπνοή, έτσι χωρίς αμφιβολία η επιλογή του Ηράκλειτου για το πυρ δεν ήταν αυθαίρετη: επειδή η φλόγα φαίνεται αμέσως να προβάλλει την ιδέα του μοναδικού κόσμου με την ύλη του που αλλάζει συνεχώς. Βλέπουμε την καύσιμη ύλη να περνά μέσα στη φλόγα και να εξαφανίζεται, και στην άλλη άκρη να βγαίνει ο καπνός, πάλι η ίδια η φλόγα, ακόμη αλλάζοντας σε σχήμα και θέση, διατηρεί σταθερή ταυτότητα όσο η καύσιμη ύλη την τροφοδοτεί. Το ίδιο συμβαίνει με τον κόσμο, την ύπαρξη του οποίου ο Ηράκλειτος την αντιλαμβάνονταν εικονικά ως «ο ανοδικός και ο καθοδικός δρόμος είναι ένα και το αυτό»⁴⁹, όπως ο γύρος του ελληνικού ιπποδρόμου. Στην κεφαλή είναι το ίδιο το αιώνιο πυρ, στον καθοδικό δρόμο⁵⁰, καθώς η θερμότητα σβήνει, το πυρ αλλάζει σε υγρασία, και η υγρασία με τη σειρά της σκληραίνει σε γη. Μετά ξεκινά η ανοδικός δρόμος, η γη ξανά υγροποιείται σε ύδωρ, και το ύδωρ εξατμιζόμενο και μεταβαλλόμενο ξανά σε πυρ⁵¹ τροφοδοτεί την καύσιμη ύλη για να το κρατήσει πάντα αναμμένο. Πως γίνεται αυτή η διαδικασία; Είναι

44 Πλουταρχ. *Theact.* 152 e; *Crat.* 401 d, 402 a.

45 *fr.* 41 Bywater; D B 91.

46 *fr.* 44 Bywater; D B 53.

47 *fr.* 45 Bywater; D B 51 *παλίντροπος ἄρμονίη.*

48 *fr.* 20 Bywater; D B 30.

49 *fr.* 69 Bywater; D B 60.

50 Δες D.L. ix. 9; D A. I.

51 *ἀναθυμίασις* είναι η χαρακτηριστική λέξη που χρησιμοποιεί ο Ηράκλειτος και για την διαδικασία του «ανοδικού δρόμου» και για το άναμμα του ξηρού φωτός της ψυχής (*frs.* 41, 42 Bywater; D B 12.)

πράγματι αλλαγή της ύλης, έτσι ώστε δεν υπάρχει στην πραγματικότητα μια μοναδική βασική ουσία, ή είναι ποσοτική αλλαγή, όπως ακριβώς την αντιλαμβάνονταν ο Αναξίμανδρος, ή κάτι άλλο; Η απάντηση, αν και ιδιαίτερα σημαντική, δεν είναι πολύ εύκολο να δοθεί. Η παράδοση⁵² βεβαίως μιλά για «πύκνωση και αραιώση» σε σχέση με την θεωρία του Ηράκλειτου, και η κριτική του Λουκρήτιου⁵³ την υποθέτει, αλλά από τη μια μεριά οι περιγραφές του Ηράκλειτου δεν βασίζονται σε καλή πηγή και έχει γίνει ίσως σύγχυση με τη θεωρία του Αναξίμανδρου, από την άλλη μεριά ο Λουκρήτιος αν και επιτίθεται ονομαστικά στον Ηράκλειτο, ήδη πιθανόν προτίθεται να καλύψει το σύνολο των Μονιστών. Περισσότερο φως θα αποκτήσουμε από ορισμένα αποσπάσματα που περιγράφουν την «κοσμολογία»⁵⁴ του Ηράκλειτου, τα οποία φαίνονται ακριβώς να είναι η συγκεκριμένη εκδήλωση «του ανοδικού και του καθοδικού δρόμου». Το αιώνιο πυρ παρουσιάζεται στον κόσμο ως ήλιος: το πυρ που «μετατρέπεται πρώτα σε θάλασσα»⁵⁵ μέσα από το ενδιάμεσο στάδιο «του πύρινου υδάτινου στροβίλου»⁵⁶, η οποία η ίδια οφείλεται «στο άναμμα και το σβήσιμο των νεφών»⁵⁷. Το Ύδωρ⁵⁸ τότε περνά μέσα στη γη (η διαδικασία του παγώματος θα δρούσε σαν ένδειξη, όπως και η παρατήρηση των οστράκων της θάλασσας και των απολιθωμάτων ψαριών στη στεριά που αποδίδονται στον Ξενοφάνη⁵⁹). Η γη ξανά γίνεται θάλασσα μέσω των ποταμών, και η θάλασσα για ακόμη μια φορά απορροφάται με την εξάτμιση για να μετατραπεί ξανά στο φως του ήλιου. Έτσι στην πορεία ενός «μεγάλου χρόνου» όλο ο κόσμος ανανεώνεται. Η ιδέα είναι τώρα πολύ πιο συγκεκριμένη αλλά είναι ακόμη αμφίβολο εάν ο Ηράκλειτος μπορούσε να είχε πει εάν αντιλαμβάνονταν τις αλλαγές σαν ποιοτικές ή ποσοτικές. Θα είχε επιμείνει ότι το αιώνιο πυρ ήταν η μια πραγματικότητα, η πηγή και ο σκοπός όλης της ύλης: τα άλλα πράγματα δεν ήταν πράγματι συμπυκνωμένο ή αραιωμένο πυρ, ούτε ακόμη είχαν ανεξάρτητη πραγματικότητα: υπήρχαν μόνο σε σχέση με το πυρ, θα μπορούσε να είχε πει, σαν το καύσιμο του ή ο καπνός του.

Παντού σε όλον τον κόσμο είναι λοιπόν η διπλή κίνηση, προς το πυρ και από το πυρ, και είναι η ακριβής ισορροπία των κινήσεων η οποία διατηρεί την ισορροπία του κόσμου και διασφαλίζει την αιωνιότητα του. «όλα τα πράγματα είναι ανταλλαγή πυρός, και το πυρ ανταλλαγή όλων των πραγμάτων, ακόμη όπως χρυσού με πράγματα και πραγμάτων με χρυσό»⁶⁰, και η μονιμότητα όλων διατηρείται επειδή όλα τα πράγματα τηρούν τα δικά τους «μέτρα», «το πυρ ανάβει κατά καθορισμένα μέτρα και κατά καθορισμένα μέτρα σβήνει»⁶¹.

52 Θεόφραστος (*Φυσικ. Ορ.* I ; D 475. apud Σιμπλ. στον Αριστοτέλη *Φυσικ. Α.* 2. 184 (23, 33); D A 5) και Διογένης Λαέρτιος , 1. c. 8.

53 i.645-54.

54 Το επιχείρημα του Burnet (E. G. P3 , p.p.148 ff.) σε αυτό το σημείο φαίνεται πειστικό.

55 Fr. 21 Bywater; D B 31.

56 *πρηστήρ*: σύγκρινε Λουκρ. vi. 423-50.

57 Αετ. iii. 3. 9; D A 14.

58 Fr. Cit. D B 31 *θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἤμισυ γῆ, τὸ δὲ ἤμισυ πρηστήρ.*

59 Ιππ. Ref. I 14, Ξενοφάνης D A 33.

60 Fr. 22 Bywater; D B 90.

61 Fr. 20 Bywater; D B 30. Cf fr 29 Bywater, D B 94.

Ούτε είναι αυτό αλήθεια μόνο για τον κόσμο σαν όλο, αλλά των πάντων μέσα σε αυτόν. Η θάλασσα, για παράδειγμα, είναι «μισή γη, και μισός πύρινος στρόβιλος», το μισό από αυτήν, δηλαδή, ακριβώς σταματά να είναι πυρ και γίνεται θάλασσα και το άλλο μισό σταματά να είναι θάλασσα και γίνεται γη. Εάν δεν υπήρχε αυτή η «ένταση των αντιθέτων», ο κόσμος θα έπαυε να υπάρχει, εάν ο ανοδικός δρόμος, για παράδειγμα, έπρεπε να κερδίσει τη νίκη επί του καθοδικού δρόμου, όλα θα τελείωναν σε μια μεγάλη πυρκαγιά⁶². Έτσι συνάγεται ότι «αντίθετα» του Αναξίμανδρου είναι σε κάθε περίπτωση οι δυο όψεις μιας μοναδικής διαδικασίας. «Τα ψυχρά θερμαίνονται, το θερμό ψύχεται, το υγρό ξηραίνεται, και το ξηρό γίνεται υγρό»⁶³. Και η «σύγκρουση» τους, η έλξη των δυο διαδικασιών σε αντίθετες κατευθύνσεις, είναι στην πραγματικότητα ακριβώς η «αρμονία που δίνει στον κόσμο την μονιμότητα του». «Ο Όμηρος έκανε λάθος όταν έλεγε «θα μπορούσε αυτή η σύγκρουση ανάμεσα στους θεούς και τους ανθρώπους να χαθεί» εάν εισακούγονταν οι προσευχές του, όλα τα πράγματα θα πέθαιναν.»⁶⁴

Σε αυτή την κάπως φανταστική - ή ίσως θα έπρεπε να πούμε μυστικιστική- θεωρία ο Ηράκλειτος αντιλήφθηκε ότι είχε τελικά ικανοποιήσει τις συνθήκες που απαιτούντο από τους προηγούμενους του. Είχε δείξει ότι υπήρχε μια αρχική ουσία η οποία ήδη δεν ήταν εξωτερική από τον κόσμο, ότι ήταν στην πληρέστατη φυσική έννοια το Ένα αλλά ότι όμως τα Πολλά δεν ήταν παρά μορφές του, και ότι η Σύγκρουση, που είχε αποδειχθεί εμπόδιο για τον Αναξίμανδρο, ήταν ακριβώς η συνθήκη αυτής της ισορροπίας η οποία εξασφάλιζε την αιωνιότητα του κόσμου. Δεν ήταν χωρίς λόγο που μπορούσε να περιφρονεί την άγνοια του πλήθους και να λέει ότι «η σοφία βρίσκεται χωριστά από όλα τα πράγματα»⁶⁵. Ο Ηράκλειτος έχει για μας διπλό ενδιαφέρον, επειδή όχι μόνο η θεωρία του ήταν το αποκορύφωμα του Ιωνικού Μονισμού, αλλά πολύ αργότερα έγινε αντικείμενο ειδικού σεβασμού από τους Στωικούς, τους διαρκείς αντιπάλους των Επικούρειων. Αντιλαμβάνονταν αρκετά φυσικά στις υποθέσεις του μια αντίληψη των δικών τους πεποιθήσεων στην «ιερή σπίθα του πυρός»⁶⁶, η οποία έμοιαζε με την «ψυχή του κόσμου» και την ψυχή του ανθρώπου. Ήταν αναμφίβολα για το λόγο αυτό σε μεγάλο βαθμό που ο Λουκρήτιος⁶⁷ επέλεξε τον Ηράκλειτο ως τον τύπο του Μονιστή. Κάποια από την κριτική του είναι εκτός θέματος. Αποδίδει στον Ηράκλειτο⁶⁸ την έννοια της αραίωσης και της πύκνωσης και παραπονιέται ότι δεν αποδέχεται την ύπαρξη του κενού⁶⁹- σημείο που δεν τέθηκε προς συζήτηση

62 Κάποιες πηγές πράγματι αποδίδουν την θεωρία της *έκπύρωσις* στον Ηράκλειτο, αλλά ο Burnet (E G P3 158 ff) έδειξε ότι είναι χωρίς ελπίδα αντίφαση των βασικών αρχών του συστήματος του και πρέπει να είναι στωική προσθήκη.

63 Fr. 39 Bywater; D B 126.

64 Fr. 43 Bywater;

65 Fr. 18 Bywater; D B 108.

66 Δυστυχώς ερμήνευσαν επίσης τις θεωρίες του με τη δική του ορολογία και ακόμη απέδωσαν σε αυτόν ιδέες τις οποίες δεν μπορούσε να υποστηρίξει, όπως αυτών του λόγος και της *έκπύρωσις*, και μια από τις κύριες δυσκολίες της κατανόησης της δοξογραφικής μας παράδοσης για τον Ηράκλειτο είναι η αναγκαιότητα για ξεμπέρδεμα των Στωικών στοιχείων. Δες Burnet.

67 I 635-704.

68 I 647 ff

69 I 655 ff

παρά μετά την εποχή του Ηράκλειτου. Αλλά από δυο απόψεις τουλάχιστον οι παρατηρήσεις του έχουν αξία, επειδή σημειώνουν την αδυναμία της θέσης των Μονιστών όχι μόνο από ατομική άποψη, και προτείνει το πρόβλημα το οποίο αμέσως εμφανιζόταν από αυτήν και θα ήταν το αντικείμενο της εργασίας της επόμενης γενεάς. Πρώτον, επιχειρηματολογεί ουσιαστικά, εάν η αρχική ουσία είναι μία, άλλα πράγματα πρέπει να διαφέρουν από αυτήν είτε ως προς την ποσότητα ή την ποιότητα, εάν ως προς τη ποσότητα⁷⁰, τότε η ίδια τους η ύπαρξη είναι ανυπόστατη, θα έπαιρνες μόνο περισσότερο ή λιγότερο συγκεντρωμένο «πυρ», εάν ως προς την ποιότητα⁷¹, τότε ο Μονισμός είναι πλάνη, επειδή υπάρχουν άλλες οντότητες που δεν είναι στην πραγματικότητα «πυρ». Δεύτερον⁷², με ελαφρά αλλαγή των απόψεων του, παραπονείται ότι το να υποστηρίζει κάποιος ότι όλα τα άλλα είναι μόνο μια μεταμφιεσμένη μορφή της μίας αρχικής ουσίας, σημαίνει να μάχεται την εγκυρότητα των αισθήσεων: αναγνωρίζουν «το πυρ», αλλά αποτυγχάνουν να δουν ότι όλα τα άλλα είναι και αυτά «πυρ». Όπως θα φανεί⁷³, ο Ηράκλειτος φαινόταν έτοιμος να δεχθεί αυτή τη θέση, αλλά αυτό σημαίνει την πρώτη ομολογία σκεπτικισμού, και την αρχή της συζήτησης για την πηγή και την εγκυρότητα της γνώσης. Για πρώτη φορά «η σοφία» διακηρύσσει τον εαυτό της «χωριστά από όλα τα πράγματα».

Ανάμεσα στους Μονιστές μπορεί καλύτερα να συμπεριληφθεί ένας φιλόσοφος, ο οποίος, αν και ήταν στην πραγματικότητα ο ιδρυτής νέας σχολής, όμως έφερε την Μονιστική θεωρία στο απόγειο της επειδή την έκανε για πάντα αδύνατη. Ο ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ από την Ελέα ήταν πράγματι από τους στοχαστές αυτούς, που το έργο τους φαίνεται να είναι πολύ αρνητικό. Συνεχίζει την παλαιά ιδέα μέχρι το λογικό της συμπέρασμα, και αυτό το συμπέρασμα δείχνει ότι είναι αδύνατον σε οποιονδήποτε να το αποδεχθεί, ακόμη επειδή δείχνει την αδυναμία του παλαιού, και επίσης θέτει τις προϋποθέσεις για την νέα, και ίσως, όπως ήταν η θεωρία του Παρμενίδη, το σημείο εκκίνησης για περισσότερες από μια γραμμές έρευνας. Ενώ οι τελευταίοι φιλόσοφοι της Ιωνίας ασχολούντο με την προσπάθεια τους να συμφιλώσουν ξανά την ύπαρξη της μιας βασικής ουσίας με τις πολλές ουσίες της εμπειρίας, υπήρξε ανάμεσα τους ένας περιπλανώμενος φιλόσοφος, που οι σκέψεις του είχαν στραφεί κυρίως προς τη θρησκεία. Το κύριο έργο του του ΞΕΝΟΦΑΝΗ από τον Κολοφώνα ήταν οι *Σιλλούς* ή *Σάτιρες*, στο οποίο είχε επιτεθεί στον παλαιό ανθρωπομορφικό πολυθεϊσμό του Όμηρου και του Ησίοδου – τη θρησκεία των θεών του Ολύμπου- και διακήρυττε ότι υπήρχε «Ένας θεός, ο μέγιστος ανάμεσα και στους θεούς και τους ανθρώπους, που δεν έμοιαζε στους θνητούς ούτε σε μορφή ούτε στη σκέψη⁷⁴». Αυτό δεν ήταν εντούτοις, όπως ακούγεται, διακήρυξη μιας μονοθεϊστικής θρησκείας, αλλά είχε άμεση σχέση με την Ιωνική φυσική υπόθεση. Ο «ένας θεός» ήταν στην

70 | 650-1

71 | 665-71

72 | 690- 700.

73 Σεξτ. Προς Μαθ. Vii 126, D A 16 cf fr 132 Bywater, D B 46. Δες παρ. 4, p. 58.

74 D B 23.

πραγματικότητα, όπως μας είπε ο Αριστοτέλης⁷⁵, ολόκληρος ο κόσμος, και η εισαγωγή αυτού του αφορισμού ήταν ακριβώς αυτό, ενώ οι σύγχρονοι του έψαχναν για κάποια εξωτερική ουσία – αφού προηγήθηκε του Ηράκλειτου- από την οποία οι πολλές θα μπορούσαν να προκύψουν, ο Ξενοφάνης επέμενε ότι ο ίδιος ο κόσμος ήταν ένας.

Ότι ο Παρμενίδης ήταν από οποιαδήποτε έννοια μαθητής του Ξενοφάνη, όπως μας λένε οι δοξογράφοι⁷⁶, είναι απίθανο, αλλά φαίνεται πολύ πιθανόν ο παλαιότερος φιλόσοφος στην πορεία των περιπλανήσεων του επισκέφθηκε την Ελέα και μπορεί να επηρέασε τον νεότερο φιλόσοφο. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, ήταν αυτή η έννοια της ίδιας της πραγματικής Ενότητας του ίδιου του Κόσμου την οποία ο Παρμενίδης καθόρισε να προσδιορίσει στο λογικό του συμπέρασμα. Έχει σημειωθεί ότι ο Ηράκλειτος ήδη είχε εκφράσει ο ίδιος σκεπτικισμό σε ότι αφορά την μαρτυρία των αισθήσεων, και είχε κλίνει στο να απευθυνθεί προς την λογική του νου μακριά από αυτές. Ο Παρμενίδης με όλη του την καρδιά ρίχτηκε ολόκληρος σε αυτή τη σκεπτικιστική θέση, στην αρχή του ποιήματος του⁷⁷ διακηρύσσει εμφαντικά ότι υπάρχουν δυο «Δρόμοι», ο Δρόμος της Αλήθειας, που προσεγγίζεται μόνο με τον νου και ο Δρόμος των «Γνωμών των θνητών, στον οποίον δεν υπάρχει καθόλου πραγματική εμπιστοσύνη», ο οποίος στηρίζεται στις αισθήσεις. Το ποίημα προχωράει να ερμηνεύσει και τους δύο «Δρόμους», και την όψη του κόσμου στην οποία αντιστοίχα καταλήγουν, αλλά είναι σαφές ακόμη και από αυτά τα αποσπάσματα τα οποία διαθέτουμε ότι ο Δρόμος της Αλήθειας είναι μόνο η αληθινή άποψη του Παρμενίδη, ο Δρόμος της Γνώμης ερμηνεύεται μόνο για να δείξει την διαστρέβλωση της⁷⁸. Τι είναι λοιπόν αυτός ο Δρόμος της Αλήθειας; « πως το Είναι υπάρχει και δεν μπορεί να μην υπάρχει, είναι ο δρόμος της Πειθούς, γιατί ακολουθεί την αλήθεια, ο άλλος όμως πως δεν υπάρχει και πως είναι ανάγκη να μην υπάρχει, αυτός ο δρόμος, σου λέω, είναι εντελώς απρόσιτος, γιατί ούτε να γνωρίσεις θα μπορούσες το μη ον, κάτι δηλαδή το ανέφικτο, ούτε να το εκφράσεις, να το πεις. Είναι απαραίτητο να λέγεται και να νοείται πως το Ον υπάρχει.»⁷⁹ Η κύρια πρόταση εδώ περιείχε πως αυτό που είναι, υπάρχει, και αυτό που δεν είναι, υπάρχει, φαίνεται εκ πρώτης όψεως και αδιαφιλονίκητη και ασύμφορη, αλλά το νήμα για τον γρίφο βρίσκεται στην τελευταία φράση του Παρμενίδη για τη δοκιμασία της αλήθειας είναι το νοείται «νοεῖν», η μάλλον, σύμφωνα με τις βασικές υλικές έννοιες της πρώιμης ελληνικής φιλοσοφίας, «να φέρει στον νου», «γιατί είναι απαραίτητο να λέγεται και να νοείται πως το Ον υπάρχει. Γιατί το Είναι, η ουσία του σύμπαντος υπάρχει. Το μηδέν όμως δεν υπάρχει.»⁸⁰ Τότε τι μπορεί να νοηθεί ή να «έρθει στον νου»; Σαφώς, εφόσον για μια ακόμη φορά όλη η ακολουθία της προηγούμενης φιλοσοφίας μπορεί να θεωρηθεί σαν ασφαλής οδηγός, η

75 *Μεταφυσ.* Α5 986b

76 Σιμπλ. Σε Αριστ. Φυσικά Α 2 184 (22 27), D Α 7- προέλευση από Θεόφραστο.

77 D B 1, 1 29.

78 Για τη διαμάχη σε ότι αφορά αυτό που εννοούσε ο Παρμενίδης με το Δρόμο της γνώμης δεξ Ε G 3, pp. 182 ff, και Cornford, pp 218 ff.

79 D B 4, 1, 3, 5.

80 D B 6. Ακολουθώ την ερμηνεία του Burnet ως αντίθετη με αυτήν του Diel.

ύλη η το σώμα. «Το Είναι» δεν σημαίνει συνεπώς τίποτα περισσότερο ή λιγότερο ότι η ύπαρξη της ύλης ή του σώματος υφίσταται πλήρως και το είναι υπάρχει μόνο του, ο κενός χώρος που δεν καταλαμβάνεται από την ύλη δεν υπάρχει, ο κενός χώρος δεν είναι τίποτα, γιατί το τίποτα δεν μπορεί, σύμφωνα με την σκέψη του Παρμενίδη, «να νοηθεί». Με άλλα λόγια ο κόσμος είναι συμπαγές σώμα, καθαρή ύλη, ένα σωματικό *Plenum*. Εδώ λοιπόν, ο Παρμενίδης φαίνεται να λέει, είναι το λογικό συμπέρασμα της υπόθεσης της Ιωνικής σχολής: εάν κάτι εννοείται σοβαρά από τη δήλωση ότι ο κόσμος είναι ένας, πρέπει να είναι ότι αυτός είναι συνεχές ομογενές σώμα και τίποτα άλλο.

Ούτε αποφεύγει ο Παρμενίδης τις συνέπειες των συμπερασμάτων του, αλλά τα φανερώνει με χαρούμενη εμπιστοσύνη. «εάν το Είναι υπάρχει, δεν μπορεί ποτέ να έχει γεννηθεί ή να πεθαίνει, επειδή τι μπορεί εδώ να έχει υπάρξει πριν ή μετά από αυτό;»⁸¹ Είναι αιώνιο. Πράγματι αυτό που ήταν και αυτό που θα είναι δεν υπάρχει αυτό που είναι, είναι τώρα: παρελθόν και μέλλον είναι ψευδαίσθηση και ο ίδιος ο χρόνος είναι ένα όνειρο. Επιπλέον, καθώς ο κόσμος είναι απόλυτα συνεχές σώμα, «δεν είναι διαιρετός, επειδή είναι όμοιος παντού»⁸² ο φαινομενικός διαχωρισμός των πραγμάτων του ενός από το άλλο, δεν είναι παρά πλάνη των αισθήσεων. Ούτε μπορεί να κινηθεί, επειδή η κίνηση συνεπάγεται κενό χώρο, ο οποίος είναι ένα τίποτα και δεν υπάρχει⁸³, συνεπώς το Είναι δεν αλλάζει και δεν υπάρχει «γέννηση και θάνατος»⁸⁴, ούτε γέννηση ούτε θάνατος. Ούτε το Είναι είναι άπειρο σε έκταση⁸⁵, επειδή είναι πλήρες στον εαυτό του και δεν «έχει έλλειψη από τίποτα» έξω από τον εαυτό του. Είναι στην πραγματικότητα «πλήρες από κάθε άποψη, όμοιο σε όγκο με μια τέλεια σφαίρα, ίση από το κέντρο προς κάθε κατεύθυνση.»⁸⁶ Ο κόσμος του Παρμενίδη είναι μια πεπερασμένη, αιώνια, αδιαίρετη, ακίνητη, σφαιρική μάζα: η κίνηση, η αλλαγή, η ποικιλία, η γέννηση και ο θάνατος, όλα αυτά που γνωρίζουμε με την εμπειρία των αισθήσεων μας, είναι μόνο αυταπάτες. Δεν είναι πλέον περίεργο να μάθουμε ότι «απέκλεισε τις αισθήσεις από το δρόμο της Αλήθειας»⁸⁷, επειδή η σκέψη είχε βεβαίως οδηγήσει σε συμπεράσματα πολύ μακριά από την «γνώμη» των αισθήσεων.

Η θεωρία του Παρμενίδη ήταν πράγματι η χαριστική βολή στον Μονισμό, επειδή έδειξε συμπερασματικά ότι καμία περαιτέρω πρόοδος θα μπορούσε να γίνει προς αυτή την κατεύθυνση. Οι μέθοδοι των ύστερων φιλοσόφων της Ιωνίας να διατηρήσουν το αναλλοίωτο Ένα και την ίδια στιγμή να το συμφιλιώσουν με τα συνεχώς μεταβαλλόμενα Πολλά, είχαν φανεί να αποτυγχάνουν, επειδή στην πραγματικότητα είχαν σαν συνέπεια την εγκατάλειψη της βασικής αρχής της Ενότητας. Η αυστηρή συνέχιση μέχρι τέλους αυτής της αρχής θα μπορούσε μόνο να οδηγήσει σε μια άποψη της

81 D B 8, II 3-14.

82 Ibid I 22.

83 Ibid I 26.

84 Ibid I 27.

85 Ibid I 32.

86 Ibid I 42.

87 Ps Πλούταρχ. *Στρωμ.* 5, D A 22.

Ενότητας, η οποία ήταν ολοκληρωτικά χωρισμένη από την εμπειρία, και έμοιαζε να είναι εντελώς στερημένη από καρποφόρα αποτελέσματα. Ήδη η θεωρία του Παρμενίδη ήταν στην πραγματικότητα σημείο καμπής στην ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας. Είχε πρώτον δείξει για πρώτη φορά τη σημασία της λογικής σκέψης. Μια θεωρία δεν θα μπορούσε να γίνει δεκτή από εδώ και στο εξής, μέχρις ότου οι πλήρεις συνέπειες της να έχουν μελετηθεί προσεκτικά και να έχουν ζυγισθεί. Ήταν ξανά το σημείο εκκίνησης για περαιτέρω σκέψεις από μέρους των Ελεατών μαθητών του Παρμενίδη, οι οποίες έπρεπε να οδηγήσουν κατά μήκος των περιέργων γραμμών της σκέψης του δασκάλου τους σε συνέπειες μεγάλης σημασίας. Αλλά πάνω από όλα, έδειξε προς την αναπόφευκτη κατεύθυνση της μελλοντικής ανάπτυξης: « η φιλοσοφία πρέπει τώρα να πάψει να είναι μονιστική ή να πάψει να είναι υλιστική»⁸⁸. Η παλαιά πίστη στην ύλη σαν την μόνη πραγματικότητα, στην οποία το ίδιο το σύστημα του Παρμενίδη έμεινε, ήταν πολύ δυνατή για να συντριβεί πλέον: ήδη η φιλοσοφία επέλεξε τη γραμμή της ελάχιστης αντίστασης και έπαψε να είναι μονιστική. Δεν είναι χωρίς σημασία ότι η άποψη για τον κόσμο την οποία ερμήνευσε ο Παρμενίδης- η πιο πιθανά εξέθεσε- στον Δρόμο της Γνώμης, ήταν ένας δυισμός, βασισμένος στις συμπληρωματικές «ουσίες» του Φωτός και του Σκότους.

2. Οι πλουραλιστές - Εμπεδοκλής

Η θεωρία του Παρμενίδη είχε κάνει αδύνατον πλέον να υποστηρίξουν την μοναδική ομογενή ουσία ως την αρχική βάση του κόσμου, επειδή η ποικιλία και η πολυπλοκότητα των φαινομένων δεν μπορούσε με αυτά τα μέσα να ερμηνευθεί. Οι Στοχαστές άρχισαν να αναζητούν λύση σε νέες γραμμές, και δεν είναι δύσκολο να αντιληφθούν τη μορφή την οποία έπρεπε να πάρουν νέες θεωρίες. Πράγματι είχε σχεδόν προταθεί από τη θεωρία του Ηράκλειτου, που η σκέψη του για «το πυρ που δεν ήταν πυρ», όταν πήρε τις μορφές του υγρού και του στερεού, δεν ήταν παρά ένας λεπτά μεταμφιεσμένος πλουραλισμός. Εάν η ποικιλότητα δεν μπορούσε να παραχθεί από μια μοναδική αρχική ουσία, θα μπορούσε να ερμηνευθεί από την υπόθεση δυο ή περισσότερων τέτοιων ουσιών, οι οποίες με την ανάμιξη τους θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν το πολυσύνθετο στις ενώσεις που προκύπτουν χωρίς αυτές οι ίδιες να αλλάζουν ή να χάνουν την αρχική τους ομοιογένεια. Κατά συνέπεια ένας αριθμός από τέτοιες θεωρίες ξεπήδησαν, στις οποίες οι ουσίες οι οποίες είχαν επιλεγεί από παλαιότερους φιλοσόφους είχαν ενωθεί ανά ζεύγη. Ο Λουκρήτιος σημειώνει⁸⁹ ανάμεσα σε τέτοιες δυϊστικές σκέψεις τις συνθέσεις αέρα και πυρός (Οينوπίδης ο Χίος), γη και υγρό (Ξενοφάνης), και χωρίς αμφιβολία οι αλλαγές επαναλαμβάνονταν σε άλλους δυνατούς συνδυασμούς. Αλλά ένας δυισμός δεν έδωσε πολύ μεγαλύτερη δυνατότητα ποικιλίας από τον παλιό μονισμό, και η περισσότερο ολοκληρωμένη μορφή του πλουραλισμού σύντομα παρουσιάστηκε από τον Εμπεδοκλή τον Ακραγαντινό, που θεώρησε σαν το θεμέλιο του κόσμου τις «τέσσερις αρχικές

88 E G P 3, p 180.

89 I 712- 13.

ουσίες», γη, αέρα, πυρ, και ύδωρ⁹⁰. Ο εντυπωσιακός χαρακτήρας της προσωπικότητας του Εμπεδοκλή, συγχρόνως πολιτικός, φυσικός, προφήτης, μάγος, και μυστικιστής, και η μεγάλη ποιητική αξία με την οποία ερμήνευσε το σύστημα του, πολύ μετά ο Λουκρήτιος τον θαύμασε⁹¹ και πράγματι τον μιμήθηκε, έχει ίσως αποκτήσει μεγαλύτερη φήμη από αυτήν που του αξίζει. Αλλά ήταν ένα σημαντικό βήμα στο μεγάλο διάλογο και πρότεινε αντιλήψεις με διαρκή αξία, προσφέροντας πράγματι την κύρια βάση για τη φυσική θεωρία του Αριστοτέλη.

Φιλοσοφικά ο Εμπεδοκλής εμφανίζεται να έχει θεωρήσει τον εαυτό του ως τον ενδιάμεσο ανάμεσα στο σύστημα του Παρμενίδη και την μαρτυρία των αισθήσεων⁹². Δέχεται πράγματι την ανασφάλεια τους σαν μαρτυρία της αλήθειας⁹³, και παρακινεί τον μαθητή του να μην εμπιστεύεται κάποια αίσθηση περισσότερο από κάποιαν άλλην⁹⁴, αλλά την ίδια στιγμή τον προειδοποιεί να μην «αρνείται την εμπιστοσύνη του σε οποιοδήποτε από τα μέρη του σώματος, μέσω του οποίου υπάρχει δρόμος για την κατανόηση»: το υπέρτατα σημαντικό πράγμα είναι να «εξετάζει το κάθε τι με τον τρόπο που το κάνει σαφές». Εάν πρέπει να πιέσουμε αυτή τη μάλλον ασαφή «θεωρία της γνώσης», φαίνεται να σημαίνει ότι η κατανόηση πρέπει να είναι ο τελικός κριτής, αλλά τα δεδομένα της πρέπει να έρχονται μέσω των αισθήσεων, και η μαρτυρία των αισθήσεων μετά από προσεκτική εξέταση πρέπει να γίνεται αποδεκτή. Με αυτό το πνεύμα ο Εμπεδοκλής παίρνει την αντίληψη του Παρμενίδη για τον κόσμο και ρωτά από ποια άποψη πρέπει να τροποποιηθεί για να ανταποκρίνεται στη μαρτυρία των αισθήσεων. Αλλά αν και η θέση του Παρμενίδη μπορεί να είναι το άμεσο σημείο εκκίνησης, επίσης επιθυμεί χωρίς αμφιβολία να τοποθετήσει τον εαυτό του σε άμεση σχέση με τους Μονιστές της Ιωνικής σχολής. Από τις τέσσερις «αρχικές του ουσίες» το Ύδωρ ήταν το έσχατο υλικό του Θαλή, το πυρ του Ηράκλειτου, η Γη έπαιζε μεγάλο μέρος σαν παράγωγη ουσία σε όλα τα συστήματα, και αν και ο Αέρας του Εμπεδοκλή δεν είναι πλέον η ομίχλη ή ο ατμώδης αέρας (*άήρ*) του Αναξιμένη, αλλά ο καθαρός αέρας της ατμόσφαιρας (*αίθήρ*), χωρίς αμφιβολία θύμιζε αυτόν. Επιπλέον, μπορεί να σημειωθεί ότι οι τέσσερις νέες αρχικές ουσίες αντιστοιχούν ακριβώς στα ζεύγη των αντιθέτων του Αναξίμανδρου, ο θερμός και ο ψυχρός (αέρας), ο υγρός και ο ξηρός. Έτσι ο Εμπεδοκλής ευχόταν σαφώς η λύση του να βρίσκεται σε στενή σχέση με τις σκέψεις των διακεκριμένων προηγούμενων του φιλοσόφων.

Οι τέσσερις «αρχικές ουσίες» πρέπει όλες αυτές να γίνονται αντιληπτές ως καθαρά υλικές ή σωματικές, ακριβώς όπως ήταν αυτές οι ουσίες των Μονιστών. Αλλά κάθε μια από αυτές τώρα είναι εντελώς ομογενής με τον εαυτό της, άφθαρτη, και αναλλοίωτη: κάθε μία φέρνει τα σημάδια της

90 D B 17, I 18 Δες επίσης D B 6, όπου οι τέσσερις ουσίες εισάγονται με αλληγορικά ονόματα.

91 I 731-3.

92 Δες E G P 3, p. 227.

93 D B 2

94 D B 4, II 9 ff.

αιωνιότητας την οποίαν ο Παρμενίδης απέδιδε στο «Όλον». Με άλλα λόγια ο Εμπεδοκλής είχε φτάσει στην αντίληψη ενός «στοιχείου»⁹⁵ (στοιχείον): τα σύνθετα πράγματα μπορούσαν να χωριστούν σε ύλη η οποία με τη σειρά της μπορούσε να γίνει σύνθετη, και ούτω καθ' εξής, αλλά τελικά θα έφτανες σε δυο ή περισσότερα από τα «τέσσερα» και πέραν από αυτά ο διαχωρισμός δεν μπορεί να προχωρήσει. Η αντίληψη ήταν κορυφαίας σπουδαιότητας, όχι μόνο για την Ατομική Θεωρία, αλλά πράγματι για όλη την μελλοντική χημική και φυσική επιστήμη: αν και τα «στοιχεία» του Εμπεδοκλή έχουν πάψει προ πολλού να θεωρούνται ως τέτοια, η αντίληψη επιζεί ακόμη. Αυτά τα στοιχεία λοιπόν με τις ενώσεις τους παρήγαγαν τα πράγματα των αισθήσεων: η γη ανακατεμένη με το ύδωρ, για παράδειγμα, μπορούσε να κάνει τη λάσπη, το πυρ με το ύδωρ ατμό και ούτω καθ' εξής. Αλλά σύντομα γίνεται σαφές ότι ακόμη και με τέσσερα στοιχεία, οι δυνατότητες της διαφοράς σε σύνθετα σώματα είναι πολύ περιορισμένες: αυτή τη δυσκολία ο Εμπεδοκλής την έλυσε με άλλη μια από τις διορατικές του αντιλήψεις, που είναι πραγματικά: η συμβολή του στη γνώση -τα στοιχεία μπορούσαν να αναμιχθούν⁹⁶, είδε, με διαφορετικές αναλογίες. Έτσι τα κόκκαλα των ζώων⁹⁷, σκέφθηκε, αποτελούνταν από τέσσερα μέρη πυρός προς δυο μέρη γης και δυο μέρη ύδατος, στη σάρκα και το αίμα⁹⁸ τα τρία στοιχεία αναμιγνύονταν σε ίσες αναλογίες. Με αυτό τον τρόπο μια πολύ μεγαλύτερη ποικιλία συνδυασμών έγινε δυνατή, και πράγματι ο Εμπεδοκλής σκέφθηκε ότι θα μπορούσε με αυτόν τον τρόπο να εξηγήσει την όλη άπειρη πολυπλοκότητα των φαινομένων. Αυτό που γνωρίζουμε λοιπόν σαν γέννηση και θάνατο των πραγμάτων είναι πλάνη, μέχρι τώρα καθώς χρησιμοποιεί μια τρέχουσα γέννηση κάποιου πράγματος και έναν αφανισμό: επειδή, καθώς λέει, βάζοντας οριστικά για πρώτη φορά την μεγάλη αρχή την οποίαν πραγματικά είχαν θεωρήσει ακόμη και οι πρόδρομοι του στις σκέψεις τους και έπρεπε να την διαχειριστούν οι Ατομικοί φιλόσοφοι: «δεν μπορεί να ισχύει ότι το κάθε τι έπρεπε να δημιουργείται από αυτό που δεν υπάρχει καθόλου, και ότι αυτό που έπρεπε εξολοκλήρου να χαθεί είναι αδύνατον και ανήκουστο.»⁹⁹ Συνεπώς «δεν υπάρχει γέννηση κανενός από τα θνητά πράγματα, όχι, ούτε κανένα τέλος απαίσιου θανάτου, αλλά μόνο η ανάμιξη και η αλλαγή των πραγμάτων που έχουν αναμιχθεί, και το όνομα της γέννησης έχει δοθεί από τους ανθρώπους.»¹⁰⁰ Η φαινομενική δημιουργία ενός νέου πράγματος είναι μόνο η ένωση «στοιχείων» τα οποία πιο πριν ήταν χωρισμένα, ή μια μετατόπιση των θέσεων τους (διάλλαξις) έτσι ώστε να σχηματίσουν μια διαφορετική ένωση: αυτή ξανά είναι μια αντίληψη η οποία πρέπει να είναι πολύ καρποφόρα σε μελλοντική σκέψη. Επιπλέον επειδή «κανένα μέρος του συνόλου δεν είναι

95 Ο Εμπεδοκλής δεν χρησιμοποιεί ο ίδιος τη λέξη, αλλά χρησιμοποιείται σταθερά από τους κριτικούς και τους δοξογράφους, και είναι σημαντική οικονομία να τους ακολουθεί κάποιος.

96 Ο Comperz, p. 233, είχε επιστήσει την προσοχή στην σημασία αυτού του σημείου.

97 D B 96.

98 D B 98. Αυτά τα παραδείγματα δείχνουν το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη φυσιολογία και την ιατρική, που είχαν ακόμη μεγαλύτερη επιρροή, όπως θα φανεί, στις θεωρίες του Αναξαγόρα του σύγχρονου του Εμπεδοκλή.

99 D B 12.

100 D B 8.

κενό ή υπερπλήρες»¹⁰¹, εφόσον, δηλαδή, δεν υπάρχει χώρος (η επίδραση του του Παρμενίδη είναι ξανά εμφανής) και η ύλη έχει κατανεμηθεί εξίσου στο σύνολο, και η «μετατόπιση των θέσεων» πρέπει να θεωρείται ως ένα είδος καλειδοσκοπικής αλλαγής, στην οποία τα μικρά κομματάκια των διαφόρων στοιχείων παίρνουν τις θέσεις το ένα του άλλου, περισσότερο καθώς η ύλη έχει κάποιες φορές γίνει αντιληπτή να κινείται μέσα στον «αιθέρα». Κάθε δημιουργία και κάθε διάλυση δεν είναι παρά αναπροσαρμογή των θέσεων των σωματιδίων των τεσσάρων «στοιχείων».

Αυτή είναι η γενική κατεύθυνση της θεωρίας του Εμπεδοκλή, στην οποία είναι αρκετά εμφανής η επιρροή των μελετών της φυσιολογίας και της ιατρικής που επιβλήθηκαν πρόσφατα, οδηγώντας σε ενδιαφέρον για τη δομή των ξεχωριστών ουσιών και σωμάτων όχι λιγότερο από τον μακρόκοσμο του σύμπαντος. Αλλά ο Εμπεδοκλής, όπως και οι πρόδρομοι του, έριξε την θεωρία του μέσα στη γραφική μορφή μιας μεγάλης παγκόσμιας διαδικασίας, και είναι αναγκαίο να την εξετάσουμε εν συντομία, καθώς εκθέτει με μεγαλύτερη σαφήνεια τη σχέση του με τους προηγούμενους στοχαστές και κυρίως με τον Παρμενίδη. Σαν και αυτόν ο Εμπεδοκλής αντιλαμβανόταν τον κόσμο σαν σφαίρα¹⁰² «κυκλόμορφος, καμαρωτός, στη μοναξιά του ο Σφαίρος»¹⁰³. Μέσα σε αυτή τη σφαίρα από την αρχή ήταν όλα τα στοιχεία σε τέλεια μίξη, αναμιγνυόμενα το ένα με το άλλο αρμονικά, και μέχρι τώρα δεν υπήρχε τίποτα από έναν κόσμο τέτοιον όπως τον γνωρίζουμε, «εκεί ούτε του ήλιου τα γοργά τα μέλη ξεχωρίζουν, ούτε ο γιαλός ούτε η ορμή της γης η δασωμένη»¹⁰⁴. Δεν υπήρχε «διαίρεση ούτε ολέθρια Διαμάχη στα άκρα του (του κόσμου), αλλά ήταν ίσος σε κάθε πλευρά και απεριόριστος»¹⁰⁵- αντίθετα με την περιορισμένη σφαίρα του Παρμενίδη. Αλλά εκτός από τα τέσσερα «στοιχεία», ο Εμπεδοκλής φανταζόταν δύο άλλες οντότητες, τις οποίες με τον συνηθισμένο του τρόπο έκφρασης γι' αυτές,¹⁰⁶ τις αντιλαμβανόταν σαφώς σαν εξίσου σωματικές, «ολέθρια Διαμάχη, ίδια σε βάρος απ' όπου και αν τη δεις, και ανάμεσα τους η Αγάπη ίση σε μήκος και σε πλάτος». Η έξυπνη αναφορά σε βάρος, μήκος και πλάτος φαίνεται να τις ανακηρύσσει σαν ίδιες σε είδος με τα «στοιχεία». Από αυτά τα δυο η Αγάπη είναι αυτή που συμβάλλει στην αρμονία¹⁰⁷, δηλαδή, «στην ένωση των ανόμοιων» (εδώ φαίνεται να υπάρχει ίχνος της επιρροής του Ηράκλειτου), και η Διαμάχη είναι αυτή που οδηγεί στην αταξία, τον διαχωρισμό των ανόμοιων και την ένωση του όμοιου με το όμοιο. Όλες αυτές οι έξη ουσίες ήταν ίσες και αιώνιες: «επειδή όλες αυτές είναι ίσες και συνομήλικες, και άρχουν διαδοχικά, σαν έρχεται το πλήρωμα του χρόνου.

101 D B 13.

102 Σφαίρος (Σημ. Μετ.)

103 D B 27 I 4.

104 Ibid. I 2.

105 D B 27a, 28

106 D B 17 II 19, 20, οι οποίες ακολουθούν αμέσως μετά τον κατάλογο των τεσσάρων «στοιχείων» και που δεν συνιστούν καμιά γραμμή διαχωρισμού σε είδος μεταξύ αυτών και της Αγάπης (Φιλότητος) και της Διαμάχης (Νείκους).

107 Ακόμη μια φορά η επιρροή της φυσιολογίας είναι φανερή καθώς ο Εμπεδοκλής λέει πιεστικά (I 22) ότι η Αγάπη είναι «αυτή που είναι γνωστή σαν φυτεμμένη στα άκρα των θνητών».

Πέραν από αυτά τίποτα δεν γεννιέται ούτε πεθαίνει.... Είναι οι ίδιες και τίποτα άλλο (δηλαδή εντελώς καθαρές), αλλά διατρυπώντας η μια την άλλη (δηλαδή όταν αναμιγνύονται) γίνονται τώρα ένα πράγμα, τώρα ένα άλλο, αλλά είναι πάντοτε ακατάπαυστα όμοιες.»¹⁰⁸ Στην αρχική περίοδο της τέλειας μίξης η Αγάπη είναι εντελώς μέσα στη Σφαίρα, σε ανάμιξη με τις τέσσερις και προκαλώντας την ανάμιξη τους της μιας με την άλλη: η Διαμάχη από την άλλη μεριά είναι εντελώς έξω από αυτήν στα «έσχατα όρια του κύκλου»¹⁰⁹. Αλλά με την πάροδο του χρόνου σε συμφωνία με τους «δυνατούς όρκους»¹¹⁰ της μοίρας, «όταν η Διαμάχη μεγαλώσει μέσα στα μέλη του και ψήλωσε μέσα σε τιμές», δηλαδή, είχε ξεκινήσει το δρόμο της από έξω προς τα μέσα στο μίγμα, όταν « όλα τους με τη σειρά σείονταν του θεού τα μέλη»¹¹¹. Το μίγμα άρχισε να χωρίζεται στα συστατικά του στοιχεία, και το όμοιο να συναντά το όμοιο: «η γη αυξάνει την ίδια την ποσότητα της, και ο αέρας αυξάνει τον αέρα»¹¹², και η Αγάπη που είχε κρατήσει το μίγμα ενωμένο, οδηγείτο σταδιακά έξω από τη Σφαίρα. Όταν η διαδικασία είχε ολοκληρωθεί και η Διαμάχη είχε την υπέρτατη κυριαρχία, τα τέσσερα «στοιχεία» θα ήταν εντελώς χωριστά. Τότε θα ξεκινούσε η αντίδραση: η Αγάπη θα επέστρεφε και η Διαμάχη θα αποσυρόταν, έτσι ώστε το ανόμοιο θα ενωνόταν με το ανόμοιο, μέχρι που τελικά επέστρεψε για μια ακόμη φορά στο τέλειο μίγμα από το οποίο ξεκίνησε. Έτσι θα φανεί ότι υπάρχουν τέσσερα επαναλαμβανόμενα στάδια στην ιστορία του κόσμου, (1) τέλεια Αγάπη, (2) υπερίσχυση της Διαμάχης, (3) τέλεια Διαμάχη, (4) υπερίσχυση της Αγάπης. Τώρα ένας κόσμος θνητών πραγμάτων όπως ο δικός μας δεν θα μπορούσε να γεννηθεί στην Πρώτη και την Τρίτη περίοδο, είτε όταν όλα τα «στοιχεία» ήταν εντελώς αναμειγμένα ή όταν ήταν εντελώς χωρισμένα: μπορούν να δημιουργηθούν και να υπάρχουν μόνο στη Δεύτερη και την Τέταρτη περίοδο, στα ενδιάμεσα χρονικά διαστήματα, όταν και οι δυο δυνάμεις ενεργούν: «κι η γέννα των θνητών διπλή, διπλή κι αφάνιση τους. Επειδή όλους η ανάμιξη τη μια γεννάει την άλλη καταστρέφει κι η άλλη καθώς χωρίζουνε σαν αυξηθεί πάει φεύγει. Κι αυτά ποτέ δεν σταματούν ν' αλλάζουν μεταξύ τους κι είτε συγκλίνουν όλα τους με την Αγάπη σ' ένα είτε με Διαμάχη δίχα τους τραβιούνται το καθένα.»¹¹³ Ο Εμπεδοκλής έδωσε με μεγάλη λεπτομέρεια τις διαφορές της δημιουργίας στις δυο αυτές περιόδους, περιγράφοντας για παράδειγμα στην περίπτωση των ζώων πως στην περίοδο που η Αγάπη κέρδιζε βαθμιαία το πάνω χέρι επί της Διαμάχης, ξεχωριστά μέλη δημιουργούνταν που ενώνονταν μεταξύ τους σε φανταστικούς συνδυασμούς¹¹⁴, αλλά όταν η Διαμάχη νικούσε την Αγάπη, εμφανίστηκαν ζώα δυσδιάκριτα και χωρίς φύλο, τα οποία σταδιακά χωρίστηκαν σε διακριτά φύλα και είδη. Δεν αξίζει λίγο να ακολουθήσουμε αυτή την εφευρετική αλλά χονδροειδή υπόθεση, αλλά αξίζει να σημειώσουμε ότι πιθανόν ο Εμπεδοκλής τοποθέτησε τον κόσμο μας του παρόντος στην

108 D B 17, II 27 ff.

109 D B 35, I 10.

110 D B 30.

111 D B 31.

112 D B 37.

113 D B 17, II 3 ff.

114 D B 57, 59.

δεύτερη περίοδο, όταν η Διαμάχη έμπαινε και χώριζε τα στοιχεία που ήταν προηγουμένως αναμεμιγμένα.

Η κριτική του Λουκρήτιου για τον Εμπεδοκλή και τους πλουραλιστές – ακόμη και αν σημαντική ελευθερία γενίκευσης του επιτρέπεται στην κατανόηση ότι ασχολείται με μια «σχολή» και όχι μια μόνη θεωρία- έχει στο σύνολο της γενικά λιγότερη αξία από τα σχόλια του για τους Μονιστές. Τα παράπονα ότι θεωρούν την κίνηση χωρίς να επιτρέπουν κενό χώρο¹¹⁵, και ότι επιτρέπουν επ' άπειρον διαίρεση¹¹⁶, η οποία τελικά συνεπάγεται καταστροφή, είναι στην πραγματικότητα αναχρονιστικά και δίδονται από την Ατομική άποψη, και μεγάλο τμήμα των σχολίων¹¹⁷ έχει εφαρμογή περισσότερο στη θεωρία του Ηράκλειτου παρά στη θεωρία του Εμπεδοκλή. Αλλά υπάρχουν τουλάχιστον δυο κριτικές που είναι πειστικές και μας βοηθούν να εκτιμήσουμε την αληθινή θέση του Εμπεδοκλή. Στην πρώτη περίπτωση αναφέρει ότι οι τέσσερις αρχικές ουσίες δεν έχουν «στέρεη δομή»¹¹⁸ (*mollia*) για να δράσουν σαν βάση για τον κόσμο: έχουμε συνηθίσει τη γη, τον αέρα, το πυρ, και το ύδωρ και τα βλέπουμε σταθερά να αλλάζουν και να χάνονται: οι πραγματικές αρχικές ουσίες δεν μπορούν να μοιάζουν στη σύσταση με τα «θνητά» πράγματα της εμπειρίας. Δεύτερον, υποστηρίζει ότι¹¹⁹, εάν αυτά τα τέσσερα «στοιχεία» αλλάζουν πραγματικά σε άλλα πράγματα, τότε δεν είναι πραγματικά στοιχεία, αλλά εάν κρατούν πάντοτε τη φύση τους στην ένωση, τότε δεν μπορούν να κάνουν τίποτα άλλο εκτός από τον εαυτό τους: με άλλα λόγια, υπάρχει ακόμη η ίδια δυσκολία όπως υπήρχε και με τον Μονισμό. Δεν μπορείς να εξηγήσεις την αλλαγή και την πολυπλοκότητα χωρίς να καταστρέψεις τον αμετάβλητο χαρακτήρα των στοιχείων. Αυτές οι δυο κριτικές όταν ληφθούν μαζί εκθέτουν την πραγματική αδυναμία της θεωρίας των «τεσσάρων στοιχείων». Από τη μια μεριά έχει καταστρέψει την παλαιά ιδέα της βασικής ενότητας, επειδή αφήνει τον κόσμο τετραπλάσιο σε χαρακτήρα, και η μονιμότητα της νέας του βάσης είναι πολύ αμφίβολη: από την άλλη μεριά ο πλουραλισμός του δεν είναι αρκετά ολοκληρωτικός, επειδή στην πραγματικότητα δεν είναι πιο εύκολο να εξηγήσει τον κόσμο όπως τον γνωρίζουμε με τέσσερα «στοιχεία» από όσο με ένα. Η αληθινή λύση πρέπει αμέσως να προσφέρει μεγαλύτερη μονιμότητα και ενότητα, πρέπει να είναι περισσότερο Μονιστική, και πρέπει επίσης να παρέχει πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες σύνθετων ενώσεων και κατά συνέπεια ποικιλία, πρέπει να είναι ένας απείρως περισσότερο έξυπνος πλουραλισμός. Αλλά η θεωρία του Εμπεδοκλή ήταν τουλάχιστον ένα βήμα εξόδου από το αδιέξοδο του Παρμενίδη: έδειξε την κατεύθυνση προς την οποία πρέπει τώρα να στραφεί η υπόθεση και πρότεινε παρεμπιπτόντως έναν αριθμό νέων ενδιαφερόντων και νέων αντιλήψεων, οι οποίες έπρεπε να είναι διαρκούς αξίας.

115 | 742 ff.

116 | 746 ff.

117 | 782 ff.

118 | 753 ff.

119 | 763 ff.

2. Οι πλουραλιστές - Εμπεδοκλής

Η θεωρία του Παρμενίδη είχε κάνει αδύνατον πλέον να υποστηρίξουν την μοναδική ομογενή ουσία ως την αρχική βάση του κόσμου, επειδή η ποικιλία και η πολυπλοκότητα των φαινομένων δεν μπορούσε με αυτά τα μέσα να ερμηνευθεί. Οι Στοχαστές άρχισαν να αναζητούν λύση σε νέες γραμμές, και δεν είναι δύσκολο να αντιληφθούν τη μορφή την οποία έπρεπε να πάρουν νέες θεωρίες. Πράγματι είχε σχεδόν προταθεί από τη θεωρία του Ηράκλειτου, που η σκέψη του για «το πυρ που δεν ήταν πυρ», όταν πήρε τις μορφές του υγρού και του στερεού, δεν ήταν παρά ένας λεπτά μεταμφιεσμένος πλουραλισμός. Εάν η ποικιλότητα δεν μπορούσε να παραχθεί από μια μοναδική αρχική ουσία, θα μπορούσε να ερμηνευθεί από την υπόθεση δυο ή περισσότερων τέτοιων ουσιών, οι οποίες με την ανάμιξη τους θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν το πολυσύνθετο στις ενώσεις που προκύπτουν χωρίς αυτές οι ίδιες να αλλάζουν ή να χάνουν την αρχική τους ομοιογένεια. Κατά συνέπεια ένας αριθμός από τέτοιες θεωρίες ξεπήδησαν, στις οποίες οι ουσίες οι οποίες είχαν επιλεγεί από παλαιότερους φιλοσόφους είχαν ενωθεί ανά ζεύγη. Ο Λουκρήτιος σημειώνει¹²⁰ ανάμεσα σε τέτοιες δυϊστικές σκέψεις τις συνθέσεις αέρα και πυρός (Οينوπίδης ο Χίος), γη και υγρό (Ξενοφάνης), και χωρίς αμφιβολία οι αλλαγές επαναλαμβάνονταν σε άλλους δυνατούς συνδυασμούς. Αλλά ένας δυισμός δεν έδωσε πολύ μεγαλύτερη δυνατότητα ποικιλίας από τον παλαιό μονισμό, και η περισσότερο ολοκληρωμένη μορφή του πλουραλισμού σύντομα παρουσιάστηκε από τον Εμπεδοκλή τον Ακραγαντινό, που θεώρησε σαν το θεμέλιο του κόσμου τις «τέσσερις αρχικές ουσίες», γη, αέρα, πυρ, και ύδωρ¹²¹. Ο εντυπωσιακός χαρακτήρας της προσωπικότητας του Εμπεδοκλή, συγχρόνως πολιτικός, φυσικός, προφήτης, μάγος, και μυστικιστής, και η μεγάλη ποιητική αξία με την οποία ερμήνευσε το σύστημα του, πολύ μετά ο Λουκρήτιος τον θαύμασε¹²² και πράγματι τον μιμήθηκε, έχει ίσως αποκτήσει μεγαλύτερη φήμη από αυτήν που του αξίζει. Αλλά ήταν ένα σημαντικό βήμα στο μεγάλο διάλογο και πρότεινε αντιλήψεις με διαρκή αξία, προσφέροντας πράγματι την κύρια βάση για τη φυσική θεωρία του Αριστοτέλη.

Φιλοσοφικά ο Εμπεδοκλής εμφανίζεται να έχει θεωρήσει τον εαυτό του ως τον ενδιάμεσο ανάμεσα στο σύστημα του Παρμενίδη και την μαρτυρία των αισθήσεων¹²³. Δέχεται πράγματι την ανασφάλεια τους σαν μαρτυρία της αλήθειας¹²⁴, και παρακινεί τον μαθητή του να μην εμπιστεύεται κάποια αίσθηση περισσότερο από κάποιαν άλλην¹²⁵, αλλά την ίδια στιγμή τον προειδοποιεί να μην «αρνείται την εμπιστοσύνη του σε οποιοδήποτε από τα μέρη του σώματος, μέσω του οποίου υπάρχει δρόμος για την κατανόηση»: το

120 I 712- 13.

121 D B 17, I 18 Δες επίσης D B 6, όπου οι τέσσερις ουσίες εισάγονται με αλληγορικά ονόματα.

122 I 731-3.

123 Δες E G P 3, p. 227.

124 D B 2

125 D B 4, II 9 ff.

υπέρτατα σημαντικό πράγμα είναι να «εξετάζει το κάθε τι με τον τρόπο που το κάνει σαφές». Εάν πρέπει να πιέσουμε αυτή τη μάλλον ασαφή «θεωρία της γνώσης», φαίνεται να σημαίνει ότι η κατανόηση πρέπει να είναι ο τελικός κριτής, αλλά τα δεδομένα της πρέπει να έρχονται μέσω των αισθήσεων, και η μαρτυρία των αισθήσεων μετά από προσεκτική εξέταση πρέπει να γίνεται αποδεκτή. Με αυτό το πνεύμα ο Εμπεδοκλής παίρνει την αντίληψη του Παρμενίδη για τον κόσμο και ρωτά από ποια άποψη πρέπει να τροποποιηθεί για να ανταποκρίνεται στη μαρτυρία των αισθήσεων. Αλλά αν και η θέση του Παρμενίδη μπορεί να είναι το άμεσο σημείο εκκίνησης, επίσης επιθυμεί χωρίς αμφιβολία να τοποθετήσει τον εαυτό του σε άμεση σχέση με τους Μονιστές της Ιωνικής σχολής. Από τις τέσσερις «αρχικές του ουσίες» το Ύδωρ ήταν το έσχατο υλικό του Θαλή, το πυρ του Ηράκλειτου, η Γη έπαιζε μεγάλο μέρος σαν παράγωγη ουσία σε όλα τα συστήματα, και αν και ο Αέρας του Εμπεδοκλή δεν είναι πλέον η ομίχλη ή ο ατμώδης αέρας (*ἀήρ*) του Αναξιμένη, αλλά ο καθαρός αέρας της ατμόσφαιρας (*αίθήρ*), χωρίς αμφιβολία θύμιζε αυτόν. Επιπλέον, μπορεί να σημειωθεί ότι οι τέσσερις νέες αρχικές ουσίες αντιστοιχούν ακριβώς στα ζεύγη των αντιθέτων του Αναξίμανδρου, ο θερμός και ο ψυχρός (αέρας), ο υγρός και ο ξηρός. Έτσι ο Εμπεδοκλής ευχόταν σαφώς η λύση του να βρίσκεται σε στενή σχέση με τις σκέψεις των διακεκριμένων προηγούμενων του φιλοσόφων.

Οι τέσσερις «αρχικές ουσίες» πρέπει όλες αυτές να γίνονται αντιληπτές ως καθαρά υλικές ή σωματικές, ακριβώς όπως ήταν αυτές οι ουσίες των Μονιστών. Αλλά κάθε μια από αυτές τώρα είναι εντελώς ομογενής με τον εαυτό της, άφθαρτη, και αναλλοίωτη: κάθε μία φέρνει τα σημάδια της αιωνιότητας την οποία ο Παρμενίδης απέδιδε στο «Όλον». Με άλλα λόγια ο Εμπεδοκλής είχε φτάσει στην αντίληψη ενός «στοιχείου»¹²⁶ (*στοιχείον*): τα σύνθετα πράγματα μπορούσαν να χωριστούν σε ύλη η οποία με τη σειρά της μπορούσε να γίνει σύνθετη, και ούτω καθ' εξής, αλλά τελικά θα έφτανες σε δυο ή περισσότερα από τα «τέσσερα» και πέραν από αυτά ο διαχωρισμός δεν μπορεί να προχωρήσει. Η αντίληψη ήταν κορυφαίας σπουδαιότητας, όχι μόνο για την Ατομική Θεωρία, αλλά πράγματι για όλη την μελλοντική χημική και φυσική επιστήμη: αν και τα «στοιχεία» του Εμπεδοκλή έχουν πάψει προ πολλού να θεωρούνται ως τέτοια, η αντίληψη επιζεί ακόμη. Αυτά τα στοιχεία λοιπόν με τις ενώσεις τους παρήγαγαν τα πράγματα των αισθήσεων: η γη ανακατεμένη με το ύδωρ, για παράδειγμα, μπορούσε να κάνει τη λάσπη, το πυρ με το ύδωρ ατμό και ούτω καθ' εξής. Αλλά σύντομα γίνεται σαφές ότι ακόμη και με τέσσερα στοιχεία, οι δυνατότητες της διαφοράς σε σύνθετα σώματα είναι πολύ περιορισμένες: αυτή τη δυσκολία ο Εμπεδοκλής την έλυσε με άλλη μια από τις διορατικές του αντιλήψεις, που είναι πραγματικά: η συμβολή του στη γνώση -τα στοιχεία μπορούσαν να αναμιχθούν¹²⁷, είδε, με διαφορετικές αναλογίες. Έτσι τα κόκκαλα των ζώων¹²⁸, σκέφθηκε, αποτελούνταν από τέσσερα μέρη πυρός προς δυο μέρη γης και δυο μέρη

126 Ο Εμπεδοκλής δεν χρησιμοποιεί ο ίδιος τη λέξη, αλλά χρησιμοποιείται σταθερά από τους κριτικούς και τους δοξογράφους, και είναι σημαντική οικονομία να τους ακολουθεί κάποιος.

127 Ο Comperz, p. 233, είχε επιστήσει την προσοχή στην σημασία αυτού του σημείου.

128 D B 96.

ύδατος, στη σάρκα και το αίμα¹²⁹ τα τρία στοιχεία αναμιγνύονταν σε ίσες αναλογίες. Με αυτό τον τρόπο μια πολύ μεγαλύτερη ποικιλία συνδυασμών έγινε δυνατή, και πράγματι ο Εμπεδοκλής σκέφθηκε ότι θα μπορούσε με αυτόν τον τρόπο να εξηγήσει την όλη άπειρη πολυπλοκότητα των φαινομένων. Αυτό που γνωρίζουμε λοιπόν σαν γέννηση και θάνατο των πραγμάτων είναι πλάνη, μέχρι τώρα καθώς χρησιμοποιεί μια τρέχουσα γέννηση κάποιου πράγματος και έναν αφανισμό: επειδή, καθώς λέει, βάζοντας οριστικά για πρώτη φορά την μεγάλη αρχή την οποίαν πραγματικά είχαν θεωρήσει ακόμη και οι πρόδρομοι του στις σκέψεις τους και έπρεπε να την διαχειριστούν οι Ατομικοί φιλόσοφοι: «δεν μπορεί να ισχύει ότι το κάθε τι έπρεπε να δημιουργείται από αυτό που δεν υπάρχει καθόλου, και ότι αυτό που έπρεπε εξολοκλήρου να χαθεί είναι αδύνατον και ανήκουστο.»¹³⁰ Συνεπώς «δεν υπάρχει γέννηση κανενός από τα θνητά πράγματα, όχι, ούτε κανένα τέλος απαίσιου θανάτου, αλλά μόνο η ανάμιξη και η αλλαγή των πραγμάτων που έχουν αναμιχθεί, και το όνομα της γέννησης έχει δοθεί από τους ανθρώπους.»¹³¹ Η φαινομενική δημιουργία ενός νέου πράγματος είναι μόνο η ένωση «στοιχείων» τα οποία πιο πριν ήταν χωρισμένα, ή μια μετατόπιση των θέσεων τους (διάλλαξις) έτσι ώστε να σχηματίσουν μια διαφορετική ένωση: αυτή ξανά είναι μια αντίληψη η οποία πρέπει να είναι πολύ καρποφόρα σε μελλοντική σκέψη. Επιπλέον επειδή «κανένα μέρος του συνόλου δεν είναι κενό ή υπερπλήρες»¹³², εφόσον, δηλαδή, δεν υπάρχει χώρος (η επίδραση του του Παρμενίδη είναι ξανά εμφανής) και η ύλη έχει κατανεμηθεί εξίσου στο σύνολο, και η «μετατόπιση των θέσεων» πρέπει να θεωρείται ως ένα είδος καλειδοσκοπικής αλλαγής, στην οποίαν τα μικρά κομματάκια των διαφόρων στοιχείων παίρνουν τις θέσεις το ένα του άλλου, περισσότερο καθώς η ύλη έχει κάποιες φορές γίνει αντιληπτή να κινείται μέσα στον «αιθέρα». Κάθε δημιουργία και κάθε διάλυση δεν είναι παρά αναπροσαρμογή των θέσεων των σωματιδίων των τεσσάρων «στοιχείων».

Αυτή είναι η γενική κατεύθυνση της θεωρίας του Εμπεδοκλή, στην οποίαν είναι αρκετά εμφανής η επιρροή των μελετών της φυσιολογίας και της ιατρικής που επιβλήθηκαν πρόσφατα, οδηγώντας σε ενδιαφέρον για τη δομή των ξεχωριστών ουσιών και σωμάτων όχι λιγότερο από τον μακρόκοσμο του σύμπαντος. Αλλά ο Εμπεδοκλής, όπως και οι πρόδρομοι του, έριξε την θεωρία του μέσα στη γραφική μορφή μιας μεγάλης παγκόσμιας διαδικασίας, και είναι αναγκαίο να την εξετάσουμε εν συντομία, καθώς εκθέτει με μεγαλύτερη σαφήνεια τη σχέση του με τους προηγούμενους στοχαστές και κυρίως με τον Παρμενίδη. Σαν και αυτόν ο Εμπεδοκλής αντιλαμβανόταν τον κόσμο σαν σφαίρα¹³³ «κυκλόμορφος, καμαρωτός, στη μοναξιά του ο Σφαίρος»¹³⁴. Μέσα σε αυτή τη σφαίρα από την αρχή ήταν όλα τα στοιχεία σε

129 D B 98. Αυτά τα παραδείγματα δείχνουν το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη φυσιολογία και την ιατρική, που είχαν ακόμη μεγαλύτερη επιρροή, όπως θα φανεί, στις θεωρίες του Αναξαγόρα του σύγχρονου του Εμπεδοκλή.

130 D B 12.

131 D B 8.

132 D B 13.

133 Σφαίρος (Σημ. Μετ.)

134 D B 27 I 4.

τέλεια μίξη, αναμιγνυόμενα το ένα με το άλλο αρμονικά, και μέχρι τώρα δεν υπήρχε τίποτα από έναν κόσμο τέτοιον όπως τον γνωρίζουμε, «εκεί ούτε του ήλιου τα γοργά τα μέλη ξεχωρίζουν, ούτε ο γιαλός ούτε η ορμή της γης η δασωμένη»¹³⁵. Δεν υπήρχε «διαίρεση ούτε ολέθρια Διαμάχη στα άκρα του (του κόσμου), αλλά ήταν ίσος σε κάθε πλευρά και απεριόριστος»¹³⁶- αντίθετα με την περιορισμένη σφαίρα του Παρμενίδη. Αλλά εκτός από τα τέσσερα «στοιχεία», ο Εμπεδοκλής φανταζόταν δύο άλλες οντότητες, τις οποίες με τον συνηθισμένο του τρόπο έκφρασης γι' αυτές,¹³⁷ τις αντιλαμβάνονταν σαφώς σαν εξίσου σωματικές, «ολέθρια Διαμάχη, ίδια σε βάρος απ' όπου και αν τη δεις, και ανάμεσα τους η Αγάπη ίση σε μήκος και σε πλάτος». Η έξυπνη αναφορά σε βάρος, μήκος και πλάτος φαίνεται να τις ανακηρύσσει σαν ίδιες σε είδος με τα «στοιχεία». Από αυτά τα δυο η Αγάπη είναι αυτή που συμβάλλει στην αρμονία¹³⁸, δηλαδή, «στην ένωση των ανόμοιων» (εδώ φαίνεται να υπάρχει ίχνος της επιρροής του Ηράκλειτου), και η Διαμάχη είναι αυτή που οδηγεί στην αταξία, τον διαχωρισμό των ανόμοιων και την ένωση του όμοιου με το όμοιο. Όλες αυτές οι έξη ουσίες ήταν ίσες και αιώνιες: «επειδή όλες αυτές είναι ίσες και συνομήλικες, και άρχουν διαδοχικά, σαν έρχεται το πλήρωμα του χρόνου. Πέραν από αυτά τίποτα δεν γεννιέται ούτε πεθαίνει.... Είναι οι ίδιες και τίποτα άλλο (δηλαδή εντελώς καθαρές), αλλά διατρυπώντας η μια την άλλη (δηλαδή όταν αναμιγνύονται) γίνονται τώρα ένα πράγμα, τώρα ένα άλλο, αλλά είναι πάντοτε ακατάπαυστα όμοιες.»¹³⁹ Στην αρχική περίοδο της τέλει μίξης η Αγάπη είναι εντελώς μέσα στη Σφαίρα, σε ανάμιξη με τις τέσσερις και προκαλώντας την ανάμιξη τους της μιας με την άλλη: η Διαμάχη από την άλλη μεριά είναι εντελώς έξω από αυτήν στα «έσχατα όρια του κύκλου»¹⁴⁰. Αλλά με την πάροδο του χρόνου σε συμφωνία με τους «δυνατούς όρκους»¹⁴¹ της μοίρας, «όταν η Διαμάχη μεγαλώσει μέσα στα μέλη του και ψήλωσε μέσα σε τιμές», δηλαδή, είχε ξεκινήσει το δρόμο της από έξω προς τα μέσα στο μίγμα, όταν « όλα τους με τη σειρά σείονταν του θεού τα μέλη»¹⁴². Το μίγμα άρχισε να χωρίζεται στα συστατικά του στοιχεία, και το όμοιο να συναντά το όμοιο: «η γη αυξάνει την ίδια την ποσότητα της, και ο αέρας αυξάνει τον αέρα»¹⁴³, και η Αγάπη που είχε κρατήσει το μίγμα ενωμένο, οδηγείτο σταδιακά έξω από τη Σφαίρα. Όταν η διαδικασία είχε ολοκληρωθεί και η Διαμάχη είχε την υπέρτατη κυριαρχία, τα τέσσερα «στοιχεία» θα ήταν εντελώς χωριστά. Τότε θα ξεκινούσε η αντίδραση: η Αγάπη θα επέστρεφε και η Διαμάχη θα αποσυρόταν, έτσι ώστε το ανόμοιο θα ενωνόταν με το ανόμοιο, μέχρι που τελικά επέστρεψε για μια ακόμη φορά στο τέλει μίγμα από το οποίο ξεκίνησε.

135 Ibid. I 2.

136 D B 27a, 28

137 D B 17 II 19, 20, οι οποίες ακολουθούν αμέσως μετά τον κατάλογο των τεσσάρων « στοιχείων» και που δεν συνιστούν καμιά γραμμή διαχωρισμού σε είδος μεταξύ αυτών και της Αγάπης (Φιλότητος) και της Διαμάχης (Νείκους).

138 Ακόμη μια φορά η επιρροή της φυσιολογίας είναι φανερή καθώς ο Εμπεδοκλής λέει πιεστικά (I 22) ότι η Αγάπη είναι «αυτή που είναι γνωστή σαν φυτεμμένη στα άκρα των θνητών».

139 D B 17, II 27 ff.

140 D B 35, I 10.

141 D B 30.

142 D B 31.

143 D B 37.

Έτσι θα φανεί ότι υπάρχουν τέσσερα επαναλαμβανόμενα στάδια στην ιστορία του κόσμου, (1) τέλεια Αγάπη, (2) υπερίσχυση της Διαμάχης, (3) τέλεια Διαμάχη, (4) υπερίσχυση της Αγάπης. Τώρα ένας κόσμος θνητών πραγμάτων όπως ο δικός μας δεν θα μπορούσε να γεννηθεί στην Πρώτη και την Τρίτη περίοδο, είτε όταν όλα τα «στοιχεία» ήταν εντελώς αναμειγμένα ή όταν ήταν εντελώς χωρισμένα: μπορούν να δημιουργηθούν και να υπάρχουν μόνο στη Δεύτερη και την Τέταρτη περίοδο, στα ενδιάμεσα χρονικά διαστήματα, όταν και οι δυο δυνάμεις ενεργούν: «κι η γέννα των θνητών διπλή, διπλή κι αφάνιση τους. Επειδή όλους η ανάμειξη τη μια γεννάει την άλλη καταστρέφει κι η άλλη καθώς χωρίζει σαν αυξηθεί πάει φεύγει. Κι αυτά ποτέ δεν σταματούν ν' αλλάζουν μεταξύ τους κι είτε συγκλίνουν όλα τους με την Αγάπη σ' ένα είτε με Διαμάχη δίχα τους τραβιούνται το καθένα.»¹⁴⁴ Ο Εμπεδοκλής έδωσε με μεγάλη λεπτομέρεια τις διαφορές της δημιουργίας στις δυο αυτές περιόδους, περιγράφοντας για παράδειγμα στην περίπτωση των ζώων πως στην περίοδο που η Αγάπη κέρδιζε βαθμιαία το πάνω χέρι επί της Διαμάχης, ξεχωριστά μέλη δημιουργούνταν που ενώνονταν μεταξύ τους σε φανταστικούς συνδυασμούς¹⁴⁵, αλλά όταν η Διαμάχη νικούσε την Αγάπη, εμφανίστηκαν ζώα δυσδιάκριτα και χωρίς φύλο, τα οποία σταδιακά χωρίστηκαν σε διακριτά φύλα και είδη. Δεν αξίζει λίγο να ακολουθήσουμε αυτή την εφευρετική αλλά χονδροειδή υπόθεση, αλλά αξίζει να σημειώσουμε ότι πιθανόν ο Εμπεδοκλής τοποθέτησε τον κόσμο μας του παρόντος στην δεύτερη περίοδο, όταν η Διαμάχη έμπαινε και χώριζε τα στοιχεία που ήταν προηγουμένως αναμειγμένα.

Η κριτική του Λουκρήτιου για τον Εμπεδοκλή και τους πλουραλιστές – ακόμη και αν σημαντική ελευθερία γενίκευσης του επιτρέπεται στην κατανόηση ότι ασχολείται με μια «σχολή» και όχι μια μόνη θεωρία- έχει στο σύνολο της γενικά λιγότερη αξία από τα σχόλια του για τους Μονιστές. Τα παράπονα ότι θεωρούν την κίνηση χωρίς να επιτρέπουν κενό χώρο¹⁴⁶, και ότι επιτρέπουν επ' άπειρον διαίρεση¹⁴⁷, η οποία τελικά συνεπάγεται καταστροφή, είναι στην πραγματικότητα αναχρονιστικά και δίδονται από την Ατομική άποψη, και μεγάλο τμήμα των σχολίων¹⁴⁸ έχει εφαρμογή περισσότερο στη θεωρία του Ηράκλειτου παρά στη θεωρία του Εμπεδοκλή. Αλλά υπάρχουν τουλάχιστον δυο κριτικές που είναι πειστικές και μας βοηθούν να εκτιμήσουμε την αληθινή θέση του Εμπεδοκλή. Στην πρώτη περίπτωση αναφέρει ότι οι τέσσερις αρχικές ουσίες δεν έχουν «στέρεη δομή»¹⁴⁹ (*mollia*) για να δράσουν σαν βάση για τον κόσμο: έχουμε συνηθίσει τη γη, τον αέρα, το πυρ, και το ύδωρ και τα βλέπουμε σταθερά να αλλάζουν και να χάνονται: οι πραγματικές αρχικές ουσίες δεν μπορούν να μοιάζουν στη σύσταση με τα «θνητά» πράγματα της εμπειρίας. Δεύτερον, υποστηρίζει ότι¹⁵⁰, εάν αυτά τα τέσσερα «στοιχεία»

144 D B 17, II 3 ff.

145 D B 57, 59.

146 I 742 ff.

147 I 746 ff.

148 I 782 ff.

149 I 753 ff.

150 I 763 ff.

αλλάζουν πραγματικά σε άλλα πράγματα, τότε δεν είναι πραγματικά στοιχεία, αλλά εάν κρατούν πάντοτε τη φύση τους στην ένωση, τότε δεν μπορούν να κάνουν τίποτα άλλο εκτός από τον εαυτό τους: με άλλα λόγια, υπάρχει ακόμη η ίδια δυσκολία όπως υπήρχε και με τον Μονισμό. Δεν μπορείς να εξηγήσεις την αλλαγή και την πολυπλοκότητα χωρίς να καταστρέψεις τον αμετάβλητο χαρακτήρα των στοιχείων. Αυτές οι δυο κριτικές όταν ληφθούν μαζί εκθέτουν την πραγματική αδυναμία της θεωρίας των «τεσσάρων στοιχείων». Από τη μια μεριά έχει καταστρέψει την παλαιά ιδέα της βασικής ενότητας, επειδή αφήνει τον κόσμο τετραπλάσιο σε χαρακτήρα, και η μονιμότητα της νέας του βάσης είναι πολύ αμφίβολη: από την άλλη μεριά ο πλουραλισμός του δεν είναι αρκετά ολοκληρωτικός, επειδή στην πραγματικότητα δεν είναι πιο εύκολο να εξηγήσει τον κόσμο όπως τον γνωρίζουμε με τέσσερα «στοιχεία» από όσο με ένα. Η αληθινή λύση πρέπει αμέσως να προσφέρει μεγαλύτερη μονιμότητα και ενότητα, πρέπει να είναι περισσότερο Μονιστική, και πρέπει επίσης να παρέχει πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες σύνθετων ενώσεων και κατά συνέπεια ποικιλία, πρέπει να είναι ένας απείρως περισσότερο έξυπνος πλουραλισμός. Αλλά η θεωρία του Εμπεδοκλή ήταν τουλάχιστον ένα βήμα εξόδου από το *αδιέξοδο* του Παρμενίδη: έδειξε την κατεύθυνση προς την οποία πρέπει τώρα να στραφεί η υπόθεση και πρότεινε παρεμπιπτόντως έναν αριθμό νέων ενδιαφερόντων και νέων αντιλήψεων, οι οποίες έπρεπε να είναι διαρκούς αξίας.

3. Οι πλουραλιστές - Αναξαγόρας

Η πολύ έξυπνη και με πολλούς τρόπους διορατική θεωρία του Αναξαγόρα από τις Κλαζομενές, ο οποίος αν και μεγαλύτερος στα χρόνια από τον Εμπεδοκλή¹⁵¹, εξέδωσε το έργο του αργότερα, στέκεται από μια άποψη μόνος στην ιστορία της Ελληνικής επιστημονικής σκέψης. Καμία άλλη θεωρία άμεσα δεν οδήγησε σε αυτήν, και, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν είχε οπαδούς. Αλλά από την άλλη μεριά με πολύ αξιοσημείωτο τρόπο έφερε τη σκέψη ένα στάδιο πιο κοντά στην Ατομική θεωρία, από την άλλη μεριά ήταν εξίσου σαφής η κατάληξη των συνθηκών της σκέψης την εποχή του. Ο Εμπεδοκλής είχε δείξει ότι η μόνη ελπίδα προόδου βρίσκεται στην εγκατάλειψη ενός αυστηρού Ιωνικού Μονισμού, που η λογική του Παρμενίδη είχε δείξει ότι είναι αδύνατος, και θεωρώντας έναν πλουραλισμό στα έσχατα συστατικά. Ο κόσμος των αισθητών πραγμάτων, με όλη του την ποικιλότητα τις αλλαγές και την κίνηση του, δεν μπορούσε να ερμηνευθεί με το αξίωμα μιας μόνης συνεχούς ουσίας που βρισκόταν πίσω από αυτά: θα μπορούσε να ερμηνευθεί καλύτερα υποθέτοντας τέσσερα έσχατα στοιχεία. Αλλά ακόμη και αν δεν ήταν αρκετά, ένας περισσότερο πλήρης πλουραλισμός ήταν αναγκαίος. Ο Αναξαγόρας¹⁵² ήταν προετοιμασμένος να ικανοποιήσει αυτή την απαίτηση χωρίς επιφύλαξη, ο πλουραλισμός του ήταν εντελώς πλήρης: «είπε ότι οι πρώτες αρχές ήταν

151 Αριστ. *Μεταφυσ.*, Α 3 984 a, D A 43, *τῆ μὲν ἡλικία πρότερος ὢν τούτου, τοῖς δ' ἔργοις ὕστερος, ἀπείρους εἶναι φησι τὰς ἀρχάς.*

152 Θα σημειωθεί ότι σε πολλά σημεία η περιγραφή μου διαφέρει από αυτές που έχουν δοθεί κανονικά. Έχω προσπαθήσει να την δικαιολογήσω στο Παράρτημα 1.

άπειρες»¹⁵³. Δεν πρέπει πλέον, να θεωρούμε την αρχική οντότητα σαν μοναδική μάζα ομογενούς ουσίας, ούτε ακόμη τεσσάρων τέτοιων μαζών ικανή να διαλύει και να αναμιγνύει την μια με την άλλη με διαφορετικές αναλογίες, αλλά μάλλον σαν έναν απεριόριστο αριθμό μικρών σωματιδίων. Ούτε είναι αυτά «σπέρματα» πραγμάτων ομογενών σε σύσταση και ιδιότητα, αλλά ξανά απείρως διαφορετικά-επειδή αυτά είναι «σπέρματα» που αντιστοιχούν σε κάθε γνωστή μορφή υλικού σώματος. Με άλλα λόγια όλα τα πράγματα που υπάρχουν σχηματίζονται από «σωματίδια όμοια με τα σύνολα» (*όμοιομέρειαι*), έτσι ώστε όπως εξηγεί ο Λουκρήτιος¹⁵⁴ σε μορφή μάλλον χονδροειδή με την οποία ξεκινά πρώτα την θεωρία, «νομίζει ότι τα κόκαλα έχουν γίνει από πολύ μικρά και μικροσκοπικά κόκαλα και κρέας από πολύ μικρά και μικροσκοπικά κομμάτια κρέατος, και το αίμα έχει γίνει από πολλές σταγόνες αίματος που έχουν ενωθεί, και ότι ο χρυσός ξανά μπορεί να δημιουργηθεί από κόκκους χρυσού, και η γη μεγαλώνει από μικρά κομμάτια γης, ότι η φωτιά συντίθεται από φωτιές, το νερό από σταγόνες νερού. Και με παρόμοιο τρόπο φαντάζεται και πιστεύει πως γίνονται όλα τα άλλα.» Αυτό είναι το έσχατο όριο του πλουραλισμού με διπλή έννοια: επειδή όχι μόνο είναι τα σωματίδια άπειρα σε αριθμό (και πράγματι κάθε σωματίδιο είναι διαιρετό επ' άπειρον¹⁵⁵), αλλά υπάρχει σχεδόν άπειρη ποικιλία στη φύση της ουσίας τους – μια ποικιλία που περιορίζεται μόνο από αυτήν του κόσμου της εμπειρίας: η παλαιά έννοια της ενότητας φαίνεται να ρίχνεται στους ανέμους. Ούτε ξανά, εάν αυτός ο απλός και παράτολμος πλουραλισμός ήταν όλη η αλήθεια της αντίληψης του Αναξαγόρα, θα μπορούσε να εξηγήσει εντελώς, όπως επισημαίνει ο Λουκρήτιος¹⁵⁶, τα φαινόμενα της αλλαγής: επειδή εάν το ψωμί, για παράδειγμα, αποτελείτο εξολοκλήρου από μικροσκοπικά μέρη ουσίας ψωμιού και τίποτα άλλο, πως θα μπορούσε ποτέ, όταν το τρώμε, να γίνει, όπως σαφώς γίνεται, η σάρκα μας και το αίμα μας;

Τώρα ήταν ακριβώς αυτή η ερώτηση των φαινομένων της αλλαγής που ήταν το μεγάλο ενδιαφέρον του ίδιου του Αναξαγόρα: επειδή οι φυσιολογικές και ιατρικές έρευνες των νέων σχολών της Μεγάλης Ελλάδας και της Σικελίας είχαν μεταφέρει τη σκηνή δράσης, όπως ήταν, από τον ουρανό στο ανθρώπινο σώμα, και εστίαζαν την προσοχή στην μεταβολή και την ανάπτυξη. Την ίδια στιγμή ο λογικός Μονισμός του Παρμενίδη είχε ακόμη αρκετή επιρροή για να εξασφαλίσει την αναγνώριση σαν το αρχικό σημείο εκκίνησης της έρευνας για την αρχή της διατήρησης της ύλης «τίποτα δεν γίνεται από το τίποτα». Εάν λοιπόν η θεωρία του Αναξαγόρα πρέπει να γίνει σωστά κατανοητή, πρέπει να θεωρηθεί πολύ περισσότερο σαν προσπάθεια να συμφιλιώσει τις παρατηρούμενες αλλαγές της ύλης με μια εξασφαλισμένη βαθύτερη διατήρηση παρά σαν διαμαρτυρία υπέρ του πλήρους πλουραλισμού ενάντια στον Μονισμό των Ιώνων και την προσωρινή πρόοδο του Εμπεδοκλή. Επειδή είναι πράγματι μια πολύ περισσότερο έξυπνη σκέψη από ότι την παρουσιάζει ο Λουκρήτιος και οι περισσότεροι από τους

153 Δες σημ. 120.

154 I 835 ff.

155 D B 3, δες πιο κάτω σελ. 43.

156 I 859 ff.

σύγχρονους κριτικούς. Ο Αναξαγόρας επαναλαμβάνει πιστά την έσχατη αρχή του Παρμενίδη «είναι αδύνατον, λέει, το μη ον να υπάρχει»¹⁵⁷, αλλά από αυτήν την πρόταση οδηγείται σε συμπέρασμα πολύ διαφορετικό από αυτό του Παρμενίδη. Χρησιμοποίησε αμέσως την αρχή στο πεδίο της φυσιολογίας. Εκεί παρατήρησε ότι η τροφή την οποίαν τρώμε προφανώς μετατρέπεται σε σάρκα, κόκαλα, αίμα και ούτω καθ' εξής, και αναρωτήθηκε πως μπορεί αυτό να γίνεται.¹⁵⁸ Φαινομενικά η διαδικασία περιλαμβάνει την καταστροφή μιας ουσίας και την δημιουργία μιας άλλης, αλλά αυτό είναι αντιφατικό με την βασική αρχή: «Πως»¹⁵⁹, αναφωνεί σε ένα από τα διασωθέντα αποσπάσματα, «μπορεί να δημιουργηθούν τα μαλλιά από κάτι που δεν είναι μαλλιά ή η σάρκα από κάτι που δεν είναι σάρκα;» Είναι αδύνατον και η μόνη εξήγηση του φαινομένου είναι ότι τα μαλλιά η σάρκα και τα άλλα πρέπει ήδη να βρίσκονται μέσα στην τροφή. Ξεκινώντας αυτό ο Αναξαγόρας κατασκεύασε μια θεωρία της σύστασης και της συμπεριφοράς του σύμπαντος και όλων όσα αυτό περιέχει, βασισμένη στην όσο το δυνατόν πιο ευρεία επέκταση του συμπεράσματος στο οποίο κατέληξε με αυτό τον τρόπο: «υπάρχει ένα κομμάτι (*μοῖρα*) από όλα σε όλα»¹⁶⁰. Του φάνηκε ότι καθώς είδε τον μεγάλο αριθμό των φανερών μεταβολών της ουσίας στον κόσμο γύρο του ότι όλα πρέπει να έχουν μέσα τους την δυναμικότητα να αλλάζουν σε οτιδήποτε άλλο, και αυτή μπορούσε μόνο να είναι η περίπτωση εάν αυτό ήδη περιλάμβανε όλα μέσα του.

Αλλά στο σημείο αυτό η θεωρία του εμφανιζόταν να βρίσκεται σε αντίφαση με την μαρτυρία των αισθήσεων. Παρατηρούμε συγκεκριμένα πράγματα σαν ομογενή σύνολα. Εάν πάρουμε ένα κομμάτι ψωμί και το θρυμματίσουμε ακόμη και σε μικροσκοπικά σωματίδια, αυτά τα σωματίδια παραμένουν ψωμί και τίποτα άλλο. Αλλά εάν ο λόγος γιατί το ψωμί όταν το τρώμε μπορεί να παράγει σάρκα και αίμα είναι αληθινά ότι αυτό ήδη τα περιέχει, τότε, όπως ο Λουκρήτιος¹⁶¹ παρουσίασε στην απλοϊκή του κριτική, θα έπρεπε να αντιλαμβανόμαστε σταγόνες αίματος όταν αλέθουμε το καλαμπόκι, και γάλα όταν κόβουμε το γρασίδι στο οποίο βόσκουν τα ζωντανά: πως γίνεται να μην τα αντιλαμβανόμαστε; Επειδή, απάντησε ο Αναξαγόρας, «όλα είναι και ήταν καταφανέστατα (*ένδηλότατα*) αυτά τα πράγματα τα οποία έχουν περισσότερο μέσα τους.»¹⁶² Είναι αρκετά αληθινό ότι το ψωμί περιέχει μέσα του κομμάτια από όλα, αλλά επειδή τα κομμάτια του ψωμιού υπερέχουν πολύ σε αριθμό και όγκο από οποιοδήποτε άλλο πράγμα, έχει παντού την εμφάνιση και τον χαρακτήρα του ψωμιού και τίποτα άλλο. Τα δευτερεύοντα κομμάτια, ακόμη και αυτά των σωματικών ουσιών τα οποία μπορεί να γίνει το ψωμί, είναι τόσο μικροσκοπικά και τόσο διασκορπισμένα ανάμεσα στα επικρατούντα κομμάτια του ψωμιού, ώστε όχι μόνο δεν γίνονται αντιληπτά αλλά ποτέ δεν θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτά ή να εμφανίζονται (*ένδηλα*) – υπάρχουν,

157 D B 3.

158 Σιμπλ. Στην Φυσική του Αριστοτ. Γ 4 203, D A 45. Cf Αετ. 1 3 5, D A 46.

159 D B 10.

160 Σιμπλ. Στην Φυσική του Αριστοτ. Α 2 184 (27 2), D A 41.

161 I 881.

162 Σιμπλ. Στην Φυσική του Αριστοτ. 1 c.

πράγματι, όπως ένας κατοπινός σχολιαστής το θέτει με την δική του φρασεολογία μόνο, «αντιληπτά με τη σκέψη»¹⁶³.

Εδώ ο Αναξαγόρας θα μπορούσε να είχε σταματήσει, και πράγματι πολλοί κριτικοί πιστεύουν ότι το έκανε, αλλά η σκέψη του ήταν τίποτα εάν όχι πλήρης. Ακριβώς όπως επεξέτεινε την ανακάλυψη του, ότι τα κομμάτια των σωματικών ουσιών ήταν κρυμμένα στην τροφή στην ευρεία γενίκευση ότι υπάρχει ένα κομμάτι από όλα σε όλα, έτσι εδώ έχοντας σημειώσει ότι το μικρότερο αντιληπτό σωματίδιο του ψωμιού ήταν ακόμη ψωμί, έσπρωξε την άποψη του στο λογικό της συμπέρασμα. Δεν υπάρχει, υποστήριζε, όριο στη διαίρεση: «δεν υπάρχει ελάχιστο σε αυτό που είναι μικρό, αλλά πάντοτε κάτι μικρότερο»¹⁶⁴, μπορείς να προχωρήσεις διαιρώντας και διαιρώντας και ποτέ να μην φτάσεις σε ένα σωματίδιο τόσο μικροσκοπικό ώστε μετά από αυτό να φτάσεις στο μηδέν: «υπάρχει ένας ίσος αριθμός κομματιών στο μεγάλο και στο μικρό»¹⁶⁵, επειδή και στα δύο τα κομμάτια είναι άπειρα. Η αποδοχή της επ' άπειρον διαίρεσης δημιουργεί νέα δυσκολία: επειδή τότε πως μπορούν να υπάρχουν ακόμη κομμάτια από το «όλα μέσα σε όλα»; Εάν μόνο προχωρήσεις διαιρώντας αρκετά μακριά πρέπει να φτάσεις σε σωματίδια καθαρού ψωμιού ή καθαρής σάρκας ή αίματος. Εάν ο Αναξαγόρας δεν είχε άλλη ιδέα σύνθεσης παρά μόνο την προσθήκη, δεν θα υπήρχε καμία διαφυγή από αυτή τη δυσκολία: η επ' άπειρον διαίρεση θα ήταν ασύμβατη με την πίστη του «όλα μέσα σε όλα»: επειδή αργά ή γρήγορα, αν και θα μπορούσε να είναι πολύ κάτω από την ικανότητα της αισθητηριακής αντίληψης, πρέπει να φτάσεις σε σωματίδια τα οποία δεν θα περιέχουν πλέον όλα, πράγματι έσχατα σωματίδια τα οποία δεν θα είναι παρά ένα πράγμα. Σύγχρονοι κριτικοί έχουν υιοθετήσει πολλές μεθόδους για να ξεφύγουν από το *αδιέξοδο*, αλλά υπάρχει, όσο μπορώ να δω, μόνο μια διέξοδος από αυτό και αυτή είναι η υπόθεση ότι η έσχατη συγκρότηση των πραγμάτων δεν είναι μόνο προσθήκη σωματιδίων, αλλά συγχώνευση στην οποία η ταυτότητα των ξεχωριστών σωματιδίων συγχωνεύεται στην ταυτότητα του όλου. Όχι, για να χρησιμοποιήσω τους ίδιους τους όρους του Αναξαγόρα, μια απλή ένωση (*σύγκρισις*) αλλά ένα μίγμα (*σύμμιξις*). Υπάρχει καλή μαρτυρία¹⁶⁶ που δείχνει ότι αυτή ήταν στην πραγματικότητα η λύση του Αναξαγόρα. Στην έσχατη συγκρότηση της ύλης «όλα τα πράγματα» αναμιγνύονταν μαζί σε συγχώνευση, και ο πραγματικός κόσμος της εμπειρίας συνίσταται από ουσίες που έχουν γίνει από κομματάκια αυτής της συγχώνευσης ενωμένα όχι τώρα σε νέα συγχώνευση, αλλά σε αντιπαράθεση. Αυτά τα κομματάκια, που ο Αναξαγόρας ονόμαζε «σπέρματα» των πραγμάτων, ή περισσότερο τεχνικά «ομοιομέρειες», δεν ήταν, βεβαίως, σαν τα άτομα της κατοπινής θεωρίας, ελάχιστα μη επιδεχόμενα απλοποίησης: θα μπορούσαν να διασπώνται και να διαιρούνται επ' άπειρον, αλλά βλέποντας ότι περιείχαν «όλα τα πράγματα» σε συγχώνευση, όσο περισσότερο θα μπορούσαν να διαιρούνται έτσι, το πολύ μικρό σωματίδιο θα περιείχε ακόμη όλα τα πράγματα, θα ήταν ακόμη

163 *Λόγω θεωρητά*, Αετ. 1 3 5, D A 46.

164 D B 3.

165 D B 6.

166 Δες Παράρτημα 1.

«σπέρμα» ή «ομοιομέρεια». Έτσι η αρχή της επ' άπειρον διαίρεσης έγινε συμβατή με την πεποίθηση ότι «υπάρχει ένα κομμάτι από όλα σε όλα».

Τα «πράγματα» που συγχωνεύονταν με αυτόν τον τρόπο στα «σπέρματα» ήταν ακριβώς οι πραγματικές ουσίες του κόσμου των αισθήσεων, και σε αυτό το σημείο ο Αναξαγόρας δείχνει ότι επιθυμούσε η θεωρία του να καλύψει τις ιδέες των προηγούμενων από αυτόν : επειδή τα περιλαμβανόμενα σε αυτά τα «πράγματα» είναι τα «αντίθετα» τα Αναξίμανδρου, το ψυχρό και το θερμό, το υγρό και το ξηρό, και ούτω καθ' εξής, και τα στοιχεία του Εμπεδοκλή, όπως όλες οι άλλες ουσίες, κόκκαλο, σάρκα, χρυσός, ξύλο, βράχος, κ. λ. π., τα οποία τα συναντούμε με την εμπειρία των αισθήσεων. Αλλά τα σπέρματα, αν και εντελώς όμοια στο να είναι μια συγχώνευση όλων των πραγμάτων, διέφεραν σε χαρακτήρα σύμφωνα με τις αναλογίες με τις οποίες τα «πράγματα» συγχωνεύονταν σε αυτά: έτσι θα μπορούσε να είναι «χρυσό-σπέρμα», για παράδειγμα, που να περιέχει την συγχώνευση όλων των πραγμάτων, αλλά θα κυριαρχούσε η παρουσία του χρυσού, ένα «κόκκαλο-σπέρμα» στο οποίο το κόκκαλο ήταν σε άνοδο: ακόμη μια φορά κάθε «σπέρμα» «είναι αυτά τα πράγματα στα οποία έχει από αυτά το περισσότερο». Και σε αυτή τη διαφορά του χαρακτήρα μεταξύ σπέρματος και σπέρματος βρίσκεται η ερμηνεία των φαινομένων της αλλαγής. Το σύνθετο σώμα συνίσταται από «σπέρματα» που ενώνονται στη σύνθεση (σύγκρισις): ακόμη μια φορά στην ένωση υπάρχουν «σπέρματα» όλων των «πραγμάτων», αλλά ο χαρακτήρας τους προσδιορίζεται από το υπερισχύον «σπέρμα»: το ψωμί έχει σπέρματα στο οποίο κάθε άλλο «πράγμα» με τη σειρά του υπερισχύει, αλλά η πλειονότητα των «σπερμάτων» του είναι αυτά στα οποία το ψωμί υπερισχύει, και τα άλλα «σπέρματα», μικροσκοπικά και διασκορπισμένα, είναι κρυμμένα και ποτέ δεν γίνονται αντιληπτά, έτσι ώστε το όλον έχει τον χαρακτήρα του ψωμιού. Ούτε είναι τα ξένα «σπέρματα» ίσα σε αριθμό: υπάρχουν περισσότερα «σπέρματα» ενός είδους από κάποιο άλλο ακόμη και μεταξύ αυτών σε μειονότητα: περισσότερες από αυτές τις ουσίες μέσα στις οποίες η ολική ουσία υπόκειται σε αλλαγή, ή μάλλον αυτές που είναι ικανές να παράγουν από τον εαυτό της, και λιγότερο από τις άλλες. Το ψωμί έχει τα περισσότερα «ψώμο -σπέρματα», κατόπιν επόμενα περισσότερα «σάρκο-σπέρματα», και «κόκκαλο-σπέρματα», και ούτω καθ' εξής, και πολύ λίγα, λένε, «χρυσό-σπέρματα» και «βράχο-σπέρματα». Έτσι όταν ασκείται μια ισχυρή εξωτερική δύναμη, όπως στη διαδικασία που τρώει κάποιος, τα ξένα «σπέρματα» «αποχωρίζονται» (έκκρίνεται) από την ουσία της ένωσης και καθώς συναντούν τα όμοια σπέρματα στο σώμα γίνονται μέρος μιας νέας ουσίας στην οποίαν τώρα είναι με τη σειρά τους το υπερισχύον «πράγμα». Με αυτό τον τρόπο είναι δυνατόν να αντιληφθούμε την φαινομενική γέννηση μιας νέας ουσίας χωρίς να φανταστούμε ότι δημιουργείται από το μη ον: η γέννηση είναι μόνο ο διαχωρισμός (διάκρισις) μιας προηγούμενης ένωσης και η ένωση των κρυμμένων «σπερμάτων» σε αυτήν σε μια νέα ένωση (σύγκρισις). Η θεωρία είναι έξυπνη και πολύπλοκη αλλά σαφής: τα ξεχωριστά «σπέρματα» (σπέρματα) έχουν κομμάτια (μοίραι) όλων των πραγμάτων σε συγχώνευση, αλλά σε κάθε ένα κάποιο πράγμα υπερισχύει: το σύνθετο σώμα

σχηματίζεται από σπέρματα σε προσθήκη, αλλά σε κάθε σώμα «σπέρματα» ενός είδους είναι η πλειονότητα με τα άλλα κρυμμένα μεταξύ τους ποικίλοντας τα ίδια σε αριθμό και είδος. Με αυτό το έξυπνο σύστημα, το οποίο έχει παρερμηνευθεί πολύ από τους κριτικούς του, ο Αναξαγόρας ένοιωσε ότι είχε ικανοποιήσει τις απαιτούμενες προϋποθέσεις γι' αυτό: είχε εξηγήσει την ποικιλότητα και την αλλαγή χωρίς να καταστρέψει την έσχατη διατήρηση με την εισαγωγή της δημιουργίας ή της καταστροφής.

Σαν τον Εμπεδοκλή, ο Αναξαγόρας δεν ήταν ικανοποιημένος με το φυσικό του σύστημα χωρίς να το επινοήσει σε μια περιγραφή του σύμπαντος και της δημιουργίας των ρυθμισμένων κόσμων από αυτό. Είναι το πιο σημαντικό να το εξετάσουμε εν συντομία, επειδή όχι μόνο έχουμε περισσότερες άφθονες πληροφορίες γι' αυτό από ότι για άλλα μέρη του συστήματος του, αλλά είναι πράγματι ο αναγκαίος πρόδρομος της φυσικής θεωρίας: χωρίς αυτό η έννοια των «σπερμάτων», ο χαρακτήρας τους και οι ενώσεις τους θα ήταν μόνο μια αυθαίρετη υπόθεση. Η «έσχατη ουσία» του σύμπαντος, σύμφωνα με την άποψη του Αναξαγόρα, ήταν ακριβώς η αρχική συγχώνευση (μείγμα) των κομματιών όλων των πραγμάτων: «όλα τα πράγματα ήταν μαζί άπειρα σε όγκο και σε μικρότητα: επειδή και το μικρό ήταν άπειρο. Και εφ' όσον όλα τα πράγματα ήταν μαζί, κανένα πράγμα δεν εμφανιζόταν εξαιτίας της μικρότητας του.»¹⁶⁷ Η συγχώνευση ήταν πλήρης, και τα σωματίδια όλων των πραγμάτων που είχαν συγχωνευθεί δεν διακρίνονταν. Αλλά, ακόμη και εδώ, ενώ κάθε μέρος της συγχώνευσης περιείχε όλα τα πράγματα, διαφορετικά «πράγματα» υπερίσχυαν σε διαφορετικά μέρη, και στο μίγμα σαν σύνολο «ομίχλη και ουρανός κυριαρχούσαν, επειδή είναι τα μεγαλύτερα στο σύμπαν και στον όγκο και στο μέγεθος» η συγχώνευση του σύμπαντος, δηλαδή, ήταν, όπως όλα τα άλλα πράγματα, «αυτά τα πράγματα από τα οποία είχε το περισσότερο μέσα του.» Αλλά υπήρχε ένα «πράγμα» το οποίο δεν εισήλθε στην συγχώνευση του σύμπαντος, και αυτό ήταν ο «Νους» (νοῦς)¹⁶⁸, τον οποίον ο Αναξαγόρας τον αντιλαμβάνονταν σαν υλική ουσία, πολύ της ίδιας φύσης με την Αγάπη και την Διαμάχη του Εμπεδοκλή. Ο «Νους» παρέμενε «μόνος με τον εαυτό του», όχι ότι ήταν εντελώς ξεχωριστά από το μίγμα, αλλά αν και ήταν διεσπαρμένος σε αυτό, δεν συγχωνευόταν με τα άλλα «πράγματα» αλλά έμενε καθαρός. Ο «Νους», τότε, οπουδήποτε ήταν παρών προκαλούσε κίνηση ακραίας ταχύτητας¹⁶⁹, ή οποία έπαιρνε τη μορφή μιας περιστροφής¹⁷⁰, πρώτα απ' όλα όλων των μικρών κομματιών της ύλης, μετά όλο περισσότερων σε μια συνεχώς αυξανόμενη δίνη. Σαν αποτέλεσμα αυτής της κίνησης μικροσκοπικά κομμάτια αυτής της συγχωνευμένης μάζας πιάνονταν στη δίνη και «διαχωρίζονταν», και αυτά τα μικροσκοπικά κομμάτια ήταν βεβαίως τα «σπέρματα». Κάθε κομμάτι καθώς είναι μέρος της συγχώνευσης που περιείχε όλα, αλλά σύμφωνα με το μέρος της μάζας από την οποίαν προερχόταν, διέφερε στο πράγμα το οποίο υπερίσχυε: τα κομμάτια που είχαν διαχωρισθεί ήταν έτσι «σπέρματα όλων των πραγμάτων,

167 D B 1.

168 D B 12.

169 D B 9.

170 D B 12.

που είχαν κάθε είδους μορφή και χρώμα και ευχαρίστηση (ήδονή)». ¹⁷¹ Το επόμενο βήμα είναι ότι τα «σπέρματα» διαχωρίζονται το ένα από το άλλο ¹⁷²: αυτά διαφορετικών ειδών έτειναν να απομακρυνθούν το ένα από το άλλο. Μετά το όμοιο ενωνόταν με το όμοιο ¹⁷³ : «σπέρματα» από το ίδιο είδος ενώνονταν και σχημάτιζαν τα σύνθετα σώματα του κόσμου, αλλά ούτε ακόμη τότε ήταν εντελώς μόνα αλλά έπαιρναν μαζί τους σε μικρότερες αναλογίες «σπέρματα» όλων των άλλων πραγμάτων. Το νέο σύνθετο σώμα περιέχει ξανά «σπέρματα» όλων των πραγμάτων, αλλά είναι «αυτό από τα οποία υπάρχει περισσότερο μέσα σε αυτό». Η λεπτομερής διαδικασία του σχηματισμού του κόσμου μοιάζει με αυτήν που περιγράφεται από προηγούμενους στοχαστές, αλλά έχει τη σφραγίδα του ίδιου του Αναξαγόρα: τα πρώτα πράγματα ¹⁷⁴ που πρέπει να διαχωριστούν είναι η ομίχλη και ο ουρανός, τα οποία κυριαρχούσαν στην αρχική συγχώνευση. Μετά «από τα νέφη διαχωρίζεται το ύδωρ, από το ύδωρ η γη, και από τη γη λίθοι στερεοποιούνται με το ψύχος.» ¹⁷⁵ Σταδιακά αυτά τα διαχωρισμένα στοιχεία άρχισαν να σχηματίζονται μέσα στον κόσμο, «το πυκνό και το υγρό και το ψυχρό και το σκοτεινό ενώθηκαν εκεί οπού είναι τώρα η γη, και το λεπτό και το θερμό και το ξηρό (και το ελαφρύ) βγήκαν έξω προς το πιο μακρινό μέρος του αιθέρα» ¹⁷⁶ και αυτά σχημάτισαν τα ουράνια σώματα. Έτσι δημιουργήθηκε ο κόσμος μας και βεβαίως μια παρόμοια διαδικασία συντελείται και σε άλλα μέρη του σύμπαντος, ούτε ο κόσμος μας έχει ολοκληρωθεί ακόμη, επειδή «η περιστροφή προχωρά και θα προχωρά όλο και περισσότερο.» ¹⁷⁷ Όχι μόνο λοιπόν υπάρχει πλήρης παραλληλισμός μεταξύ της φύσης του μακρόκοσμου και αυτής του «σπέρματος», αλλά η φύση του «σπέρματος» είναι η αναγκαία κατάληξη της προέλευσης της σαν τυχαίο απόσπασμα της συγχώνευσης του σύμπαντος, που έχει αποσπαστεί στην δίνη.

Η κριτική του Λουκρήτιου για τον Αναξαγόρα αναιρείται σε μεγάλο βαθμό από της παρερμηνεία του για την αληθινή του σπουδαιότητα. Αρχίζοντας, όπως είχε φανεί πιο πάνω, από την έννοια ότι ο κύριος ισχυρισμός του Αναξαγόρα ήταν ότι τα σύνθετα πράγματα συγκροτούντο από μικροσκοπικά σωματίδια «που το καθένα έμοιαζε ακριβώς με το σύνολο» (μια παρερμηνεία της ομοιομέρειας), τον κατηγορεί λοιπόν ότι προσπαθεί να αποφύγει τη δυσκολία της αλλαγής με τον πτωχό τρόπο της υπόθεσης ότι «όλα τα πράγματα συγχωνεύονται σε όλα τα πράγματα» ¹⁷⁸, και ασκώντας κριτική σε αυτή την ιδέα στην πιο ωμή της μορφή παραπονιέται ότι σε αυτή την περίπτωση οι ουσίες πρέπει να δίνουν κάποιες ενδείξεις της ξένης ύλης την οποίαν περιέχουν. Αλλά, όπως έχει δειχθεί, ήταν αυτό ακριβώς το θέμα της αλλαγής που ήταν το πρωταρχικό ενδιαφέρον του Αναξαγόρα και η θεωρία την οποίαν πρότεινε να βρει ήταν πολύ περισσότερο έξυπνη από αυτό τον απλοϊκό

171 D B 4 παρ. 1.

172 D B 13.

173 D B 14.

174 D B 2.

175 D B 16.

176 D B 15.

177 D B 12.

178 I 875 ff.

«τρόπο» που πρότεινε ο Λουκρήτιος. Κατά πόσον ο Επίκουρος και οι οπαδοί του αισθάνονταν ότι η θεωρία του Αναξαγόρα ήταν επικίνδυνα όμοια με την ίδια τη δική τους και στην προσπάθειά τους να την δυσφημήσουν διέστρεψαν εκ προθέσεως το νόημα της, δεν μπορούμε να πούμε: σε κάθε περίπτωση η παραδοσιακή τους κριτική είναι εκτός θέματος. Υπάρχει, εντούτοις, ένα σημείο στην επίθεση του Λουκρήτιου το οποίο έχει ενδιαφέρον και αξία. Παραπονιέται για ακόμη μια φορά¹⁷⁹, όπως έκανε στην περίπτωση του Εμπεδοκλή, ότι τα αρχικά σωματίδια τα οποία υπέθετε ο Αναξαγόρας, όντας όμοια σε χαρακτήρα με τα σύνθετα σώματα, είναι επίσης «τόσο αποδυναμωμένα» (*nimis imbecilla*). Εδώ αγγίζει την πραγματική αδυναμία της θεωρίας: εάν τα έσχατα σωματίδια πρέπει να είναι μόνιμα δεν μπορούν να είναι όμοια σε χαρακτήρα με τα πράγματα τα οποία γεννιούνται και καταστρέφονται σταθερά: όπως είδε ο Αναξίμανδρος πολύ πιο πριν, η αρχική ουσία δεν μπορεί να είναι «ύδωρ ή αέρας ή πυρ ή οτιδήποτε άλλο.» Τέτοια κριτική οδηγεί αμέσως σε ένα ατομικό συμπέρασμα: εάν τα αρχικά σωματίδια πρέπει να είναι το μυστικό της δημιουργίας, πρέπει να είναι, όπως το «απεριόριστο» του Αναξίμανδρου, κάτι που να βρίσκεται πίσω από όλα τα πράγματα που δημιουργούνται, διαφορετικό από όλα αυτά και προγενέστερο από όλα αυτά.

Η θεωρία του Αναξαγόρα μας πηγαίνει από το απείρως μεγάλο στο απείρως μικρό. Δεν προβάλλει πλέον σαν την έσχατη ύλη κάποια ουσία που διεισδύει σε όλα, αλλά έναν άπειρο αριθμό μικροσκοπικών σωματιδίων, που το κάθε ένα με τη σειρά του περιέχει απείρως μικρότερα «κομμάτια» από όλα τα πραγματικά πράγματα που συγχωνεύονται μαζί σε ένα ομογενές σύνολο. Ο Ιωνικός Μονισμός εγκαταλείπεται εντελώς και ο μισόκαρδος πλουραλισμός του Εμπεδοκλή απορρίπτεται ομοίως σαν ανεπαρκής να περιγράψει την ποικιλότητα των πραγμάτων και τις αλλαγές της εμπειρίας. Με την υιοθέτηση ενός άπειρου πλουραλισμού ο δρόμος ετοιμάζεται οριστικά για τον Ατομισμό. Αλλά, για όλη την εγγύτητα της από αυτή την άποψη, η θεωρία του Αναξαγόρα από άλλες απόψεις βρίσκεται εντελώς στον αντίποδα του Ατομισμού. Ο Αναξαγόρας εγκατέλειψε εντελώς κάθε σκέψη για θεμελιώδη ενότητα, εκτός από το σημείο ότι όλα τα «σπέρματα» είχαν γίνει μια φορά μέρος μιας μοναδικής καθολικής συγχώνευσης «όλων των πραγμάτων». Ήταν η διακριτή νότα του Ατομισμού να επιστρέψει για ακόμη μια φορά σε μια θεμελιώδη ενότητα, όχι αναζητώντας, όπως έκαναν οι προηγούμενοι φιλόσοφοι, μια μοναδική έσχατη «φύση», αλλά θέτοντας ως αξίωμα μια απόλυτη ομοιογένεια της ουσίας στα άπειρα σωματίδια και αναφέροντας την ποικιλότητα σε διαφορά στο σχήμα τους και τις ενώσεις τους. Ο Αναξαγόρας ξανά επέμενε στην επ' άπειρον διαίρεση: τόσο μεγάλος ήταν ο φόβος του να δεχθεί μια διάλυση που θα μπορούσε να καταλήξει σε εκμηδένιση ώστε έθεσε σαν αξίωμα μια επ' άπειρον πρόοδο προς το μικρότερο και το ακόμη μικρότερο. Ο Ατομισμός, καθώς πίστευε ότι η διατήρηση ήταν βασική για μια σωστή αντίληψη του σύμπαντος σαν ενότητας επέμενε σε ένα ελάχιστο: εκτός εάν υπήρχε όριο στη διαίρεση, η εκμηδένιση, υποστήριζε, πρέπει να

179 | 847 ff.

προκύπτει, γιατί δεν θα μπορούσε να υπάρξει σταθερότητα. Οι αντιθέσεις των δυο συστημάτων είναι διδακτικές. Η πολύ λογική πληρότητα της θεωρίας του Αναξαγόρα πρότεινε τα σημεία στα οποία ήταν πρακτικά αβάσιμη. Εξάλλου, για όλη της την πρωτοτυπία και την σταθερότητα, η θεωρία είναι πολύπλοκη και αυθαίρετη: πρέπει να αφήσει τον χώρο για ένα σύστημα συγχρόνως πιο οικονομικό και πιο αποδεκτό στην κοινή λογική.

Είναι καλό σε αυτό το σημείο να σταθούμε για μια στιγμή ώστε να κάνουμε περίληψη της προόδου της σκέψης μέχρι εδώ και να εξετάσουμε πιο ήταν το κύριο πρόβλημα που βρισκόταν μπροστά στους σύγχρονους του Αναξαγόρα. Το αρχικό ερώτημα του Θαλή «ποιο είναι το έσχατο υλικό από το οποίο αποτελείται ο κόσμος;» είχε οδηγήσει σε μια σειρά από απαντήσεις τόσο διαφορετικές και πολύπλοκες που δεν είναι εύκολο αμέσως να ξεμπερδέψουμε το νήμα της λογικής προόδου που στην πραγματικότητα διατρέχει αυτές τις διαφορετικές υποθέσεις. Στα πρώτα στάδια ένα ισχυρό αίσθημα – με προέλευση αναμφισβήτητα θρησκευτική- είχε οδηγήσει τους στοχαστές να διακηρύξουν την θεμελιώδη ενότητα του κόσμου και να την ψάξουν σε κάποια ομογενή και συνεχή ουσία. Αλλά σύντομα έγινε αντιληπτό ότι αυτή η εμμονή στην φυσική πραγματικότητα του Ενός έκανε αδύνατο να εξηγήσουν την κανονική εμφάνιση των Πολλών: εάν δεν υπάρχει παρά μόνο μία ουσία, πως μπορεί να υπάρχει ποικιλία και αλλαγή; Για να ξεκαθαρίσουν αυτή τη δυσκολία προτάθηκαν διάφοροι τρόποι – μια απεριόριστη απροσδιόριστη ουσία έξω από τον κόσμο, η οποία, όταν η φύση της αναλύεται, φαίνεται να είναι περισσότερο σαν μίγμα διαφόρων πραγμάτων παρά μια, ή μια διαδικασία αραίωσης και πύκνωσης, η οποία εντούτοις δεν θα παράγει τα Πολλά, αλλά μόνο λίγο πολύ το Ένα. Ομοίως ο «ανοδικός και καθοδικός δρόμος» του Ηράκλειτου φαίνεται να είναι κάτι λίγο διαφορετικό από έναν μεταμφιεσμένο πλουραλισμό, και η αυστηρή λογική του Παρμενίδη δείχνει ότι εάν η θεωρία του Ενός πρέπει να υποστηριχθεί σοβαρά, έχει σαν συνέπεια την άρνηση όλων των πιο κοινών εμπειριών της αίσθησης, του διαχωρισμού και της διαίρεσης των πραγμάτων, της κίνησης και της αλλαγής.

Ο Μονισμός κατά συνέπεια εγκαταλείπεται και γίνονται πειράματα σε πλουραλιστικές θεωρίες. Πρώτον, με τον Εμπεδοκλή, ο πλουραλισμός φαινόταν να μην πηγαίνει αρκετά μακριά: επειδή ενώ από τη μια μεριά είχε με επιτυχία καταστρέψει την θεμελιώδη ενότητα, αλλά δεν μπορούσε επαρκώς να εξηγήσει την πολλαπλότητα και την αλλαγή. Για να το αντιμετωπίσει έρχεται ο άπειρος πλουραλισμός του Αναξαγόρα, ο οποίος σε μια περισσότερο ασύμφορη θεωρία της έσχατης ουσίας του κόσμου, φαίνεται να παρασύρει όλες μαζί τις ιδέες μιας βαθύτερης ενότητας.

Είναι φανερό ότι η σκέψη δεν μπορεί να σταματήσει εδώ: μια περισσότερο ικανοποιητική θεωρία πρέπει να αναπτυχθεί. Αυτό που απαιτείται είναι ένα σύστημα το οποίο μπορεί με κάποιο τρόπο να συμφιλιώσει αυτή τη «διαμάχη των αντιθέτων» η οποία έχει διατρέξει όλη τη συζήτηση. Πρέπει να καθιερώσει έναν πλουραλισμό ο οποίος να μπορεί να ερμηνεύσει την ποικιλότητα και την

αλλαγή, αλλά να διατηρεί μια θεμελιώδη ενότητα: πρέπει να επιτρέπει τον διαχωρισμό και την διαίρεση, αλλά να επιμένει στην διατήρηση: πρέπει να υποστηρίζει την απειρία και την αιωνιότητα του σύμπαντος, αλλά να ερμηνεύει την δημιουργία και την καταστροφή ενός περιορισμένου κόσμου. Με λίγα λόγια, όπως παρατήρησε ο Ελεάτης Μέλισσος¹⁸⁰, αποφασιστικά υποστηρίζοντας τον Μονισμό του Παρμενίδη ενάντια στις ιδέες των πλουραλιστών: «εάν υπήρχαν πολλά, θα περιορίζονταν να είναι το καθένα από αυτά όπως καθώς λέω είναι το ένα»: το μόνο είδος πλουραλισμού είναι ένα στο οποίο κάθε σωματίδιο μπορεί να έχει την ενότητα και την διατήρηση του όλου του Παρμενίδη. Αυτό, όπως επισήμανε ο Burnet¹⁸¹, είναι στην πραγματικότητα η ακριβής συνταγή του Ατομισμού, και ο δρόμος έχει τώρα ετοιμαστεί για τον Λεύκιππο.

4 Δευτερεύοντα προβλήματα.

Μέχρι εδώ οι θεωρίες των πρώιμων φιλοσόφων έχουν εξετασθεί μόνο μέχρι εκεί που με τις κύριες ιδέες τους οδήγησαν στην κεντρική ιδέα του Ατομισμού. Αλλά δίπλα δίπλα με αυτές τις κύριες ιδέες είχαν αναπτυχθεί σταδιακά ένα πλήθος σκέψεων που πραγματεύονταν πολλά θέματα περισσότερο ή λιγότερο στενά συνδεδεμένα με αυτές και επεκτείνονταν, καθώς σχεδόν κάθε φιλόσοφος με τη σειρά του πρόσθετε κάποια νέα σφαίρα έρευνας, σε ένα ευρύ πεδίο σκέψης και έρευνας. Έχει ήδη γίνει αναγκαίο να παρατηρήσουμε πως όλοι αυτοί συμπλήρωσαν την γενική τους ιδέα του σύμπαντος με κάποια λίγο πολύ ακριβή σκέψη σε ότι αφορά την διαδικασία με την οποίαν δημιουργήθηκε ο κόσμος, σκέψη η οποία σε πολλές περιπτώσεις ρίχνει σημαντικό φως στη κύρια ιδέα της έσχατης μορφής της ύπαρξης. Μη όντας ικανοποιημένοι από την αρχή στην αρχή ανέπτυξαν τις ιδέες τους για τον κόσμο με υγιείς και συχνά αποσυνδεδεμένες εικασίες σε ότι αφορά τις αιτίες των ιδιαίτερων επίγειων και ουράνιων φαινομένων. Ακόμη και ο Θαλής πιστώνεται με απόψεις σε τόσο διαφορετικά θέματα όπως οι αιτίες των εκλείψεων, της ροής του Νείλου, και της δράσης του μαγνήτη, και πολύ σύντομα ανέμεναν από κάθε αξιοσέβαστο φιλόσοφο να έχει τις απόψεις του σε ότι αφορά την διάταξη και τις κινήσεις των ουρανίων σωμάτων, τα μετεωρολογικά φαινόμενα και μια ποικιλία κανονικών και ανωμάτων συμβάντων στη γη. Σύντομα επίσης δημιουργήθηκε σκέψη σε ότι αφορά ορισμένα ευρύτερα και περισσότερο ζωτικά προβλήματα που συνδέονταν πιο στενά με την κύρια ανάπτυξη της σκέψης. Οι κόσμοι, υποστηριζόταν, ή οπωσδήποτε ο κόσμος μας αναπτύχθηκε από μια αρχική ουσία είτε από ουσίες σε συγχώνευση: ποια ήταν η έσχατη αιτία που έβαλε τη διαδικασία σε κίνηση; Είτε πάλι, όταν οι απαντήσεις των φιλοσόφων σε ότι αφορά τη συγκρότηση του σύμπαντος έγιναν όλο και περισσότερο απόμακρες από την φαινομενική εμπειρία της καθημερινής ζωής, ερώτησαν, όχι αφύσικα, ποια είναι η πηγή της γνώσης μας; Έρχεται μέσω των αισθήσεων ή με τη σκέψη; Και αυτό οδήγησε στην συγγενική ερώτηση, ποια είναι η φύση των αισθήσεων μας και του νου μας και ποια είναι η σχέση τους με τον έξω κόσμο και τις

180 D B 8.

181 E G P 3, p. 328.

έσχατες αλήθειες; Με τον μεγαλύτερο όγκο των σκέψεων να συνδέονται με τα γήινα και ουράνια¹⁸² φαινόμενα θα ήταν έξω από το σκοπό της παρούσας εργασίας να προσπαθήσω να τις διαχειριστώ: επειδή αν και αυτές βρίσκουν τη θέση τους στις θεωρίες των Ατομικών φιλοσόφων και του Επίκουρου και πρέπει να εξετασθούν εδώ σε συντομία, βρίσκονται στο μεγαλύτερο μέρος έξω από το κύριο ρεύμα σκέψης, και η υπόθεση είναι συνήθως τόσο σποραδική ώστε προηγούμενες ιδέες δεν μπορεί με οποιοδήποτε οριστικό τρόπο να λεχθεί ότι έχουν οδηγήσει στις απόψεις του Λεύκιππου και του Δημόκριτου. Αφ' ετέρου τα ευρύτερα προβλήματα της έσχατης αιτίας, οι διαδικασίες της κατανόησης και της σκέψης και η θεωρία της γνώσης βρίσκονται τόσο κοντά στα κύρια ερωτήματα και έπαιξαν τόσο μεγάλο ρόλο στις απόψεις των Ατομικών φιλοσόφων και πάνω από όλα του Επίκουρου, ώστε είναι αναγκαίο να κάνουμε κάποια προσπάθεια να συγκεντρώσουμε σύντομα τα νήματα των προηγούμενων σκέψεων.

A. Η αποτελεσματική αιτία.

Το θέμα της αποτελεσματικής αιτίας της δημιουργίας ενός κόσμου ή κόσμων από την αρχική ουσία δεν πρόβαλε αμέσως σε εξέχουσα θέση σαν επιστημονικό πρόβλημα. Αυτή η φαινομενική επιφυλακτικότητα σε ένα σημείο το οποίο αργότερα απέκτησε πρωτεύουσα σημασία οφείλεται χωρίς αμφιβολία στην προέλευση της φιλοσοφίας από τη θρησκεία¹⁸³. Η αρχική ουσία θεωρείται η ίδια στην αρχή όχι τόσο πολύ σαν άψυχη ύλη που πρέπει να διεγερθεί από εξωτερική δύναμη και να τεθεί σε κίνηση ώστε να παράγει αλλαγή και συνεπώς δημιουργία, αλλά μάλλον σαν ένα είδος ζωντανού πράγματος με δυνάμεις μισό- μυστηριώδεις, που με τη δύναμη η οποία βρίσκεται μέσα του μπορεί να κινήσει και να αλλάξει. «Το κάθε τι»¹⁸⁴ έλεγε ο Θαλής με αυτό το πνεύμα «είναι γεμάτο από θεούς», επειδή νόμιζε, όπως εξηγεί ο Αριστοτέλης, ότι «η ψυχή συγχωνεύεται με το σύνολο»: η αρχική ουσία είναι πράγματι όχι μόνο το σώμα από το οποίο έχει γίνει ο κόσμος, αλλά επίσης η ψυχή που το ζωντανεύει και το κινεί. Και αυτή η μισό-θεολογική στάση επέμενε καθ' ολοκληρίαν στις σκέψεις των προ-ατομικών φιλοσόφων, περισσότερο ή λιγότερο διακεκριμένη σύμφωνα με την προσωπική κλίση του κάθε φιλοσόφου, αλλά ποτέ ολοκληρωτικά εγκαταλειμμένη. Έτσι ο Ξενοφάνης, ο πικρός αντίπαλος της παραδοσιακής μυθολογίας, ήδη μιλά για τον κόσμο, διακηρύσσει την εγγενή του ενότητα, σαν «ένας θεός», και η ίδια θεολογική αντίληψη είναι εμφανής στην «τέλεια σφαίρα» του Παρμενίδη. Αλλά δίπλα- δίπλα με αυτή τη θεολογική ιδέα, καθώς βαθμιαία ξεπρόβαλε επώδυνα από αυτήν, εμφανίζεται η περισσότερο αυστηρή επιστημονική αντίληψη του κόσμου, στην οποία γινόταν αισθητό ότι οι αιτίες πρέπει να αναζητηθούν σε φαινόμενα που τα ίδια θεωρούνται ως φυσική και όχι

182 Για σκέψεις σε αστρονομικά και μετεωρολογικά θέματα δες ειδικά O. Gilbert, *Die meteorologischen Theorien des griechischen Alterthums*.

183 Δες Cornford, op. cit., και ειδικά pp. 4 ff.

184 Arist. *de Anima*, A. 5 411 a; D A 22.

υπερφυσική εκδήλωση. Δεν είναι εύκολο να χαράξουμε την ανάπτυξη της επιστημονικής ιδέας, εν μέρει επειδή ποτέ δεν διαχωρίζει εντελώς τον εαυτό της από τη θρησκεία, και εν μέρει επειδή δεν μπορεί να βρεθεί σταθερή ανάπτυξη σε μια σειρά από φιλοσόφους που η άποψη τους σε όλες τις περιόδους διέφερε τόσο ευρέως ώστε ένας σύγχρονος συγγραφέας¹⁸⁵ έχει νιώσει δικαιωμένος διακρίνοντας μια επιστημονική από μια μυστικιστική παράδοση μεταξύ τους. Οι πηγές μας επίσης είναι τόσο ασαφείς στο σημείο αυτό, αλλά μπορούμε τουλάχιστον να ανακαλύψουμε τις κύριες ιδέες οι οποίες ήταν παραδεκτές και έτσι να αντιληφθούμε το πρόβλημα που βρίσκεται μπροστά στους πιο ρητά υλιστές στοχαστές της Ατομικής σχολής. Τίποτα δεν είναι πιο αξιοσημείωτο από την σύνθετη αλληλεπίδραση των δυο ωθήσεων, της θρησκευτικής και της επιστημονικής, και από τις παράξενες αντιθέσεις στάσεων τις οποίες εκθέτουν.

Οι στοχαστές της Μιλήτου είναι αμέσως κοντύτερα χρονικά στις πρώιμες θρησκευτικές αντιλήψεις από τις οποίες πηγάζει η φιλοσοφία, και επίσης οι περισσότερο αποφασισμένοι στις προσπάθειες τους να απελευθερωθούν από αυτές. Σε όλους αυτούς η αρχική ουσία περιγράφεται με ρητά υλικούς όρους, το «ύδωρ» του Θαλή, ο «αέρας» του Αναξίμανη, ακόμη και το «απεριόριστο» του Αναξίμανδρου, το οποίο, όπως έχει φανεί, πρέπει να θεωρείται ως υλικό σώμα ενδιάμεσο σε φύση ανάμεσα σε αυτό που αργότερα έγινε γνωστό ως στοιχεία. Και έτσι όταν κοιτάμε ανάμεσα στις καταγραφές των θεωριών του για ένα ίχνος της αποτελεσματικής αιτίας της δημιουργίας, βρίσκουμε ομοίως ότι αναφέρεται ότι είναι «αιώνια κίνηση»¹⁸⁶. Εδώ στην αρχή της σκέψης είναι μια ιδέα ή οποία έπρεπε να έχει διαρκή αξία: η αρχική ουσία θεωρείται σαν κάτι το οποίο από την ίδια του τη φύση είναι στατικό, και είναι η πράξη της κίνησης πάνω σε αυτό που προκαλεί την διάλυση και τη μίξη και την περιστροφή που γεννά τη δημιουργία των ρυθμισμένων κόσμων (*κόσμοι*). Και φαίνεται ότι ασχολούμαστε με μια οριστικά φυσική αντίληψη, που έχει την πρόθεση να ερμηνεύσει τη δημιουργία σαν το έργο φυσικών αιτιών που ενεργούν μέσα στο υλικό σώμα. Και ακόμη, εάν η εξέταση πρέπει να προωθηθεί λίγο πιο πέρα, το αποτέλεσμα δεν φαίνεται με οποιοδήποτε τρόπο τόσο βέβαιο. Πρώτον, όπως έδειξε ο Burnet¹⁸⁷ στην περίπτωση του Αναξίμανδρου, δεν είναι πιθανόν οι ίδιοι οι Μιλήσιοι να μίλησαν για «αιώνια κίνηση»: είναι μάλλον η ερμηνεία των ιδεών τους με ορολογία νεότερης εποχής, που συνήθιζαν να βλέπουν την κίνηση ως την αιτία της αλλαγής. Δεύτερον, ακόμη και αν είχαν την ιδέα της κίνησης ως την άμεση αποτελεσματική αιτία, είναι φανερά αναγκαίο να πάμε πίσω και να ρωτήσουμε: «ποια ήταν η αιτία της κίνησης;» Δεν μπορούμε στην περίπτωση των Μιλησίων να δώσουμε κάποια οριστική απάντηση, αλλά εάν εξετασθεί η ίδια η περιγραφή της διαδικασίας της δημιουργίας του Αναξίμανδρου, νύξεις μπορεί βέβαια να ανακαλυφθούν μιας μάλλον διαφορετικής βαθύτερης

185 Cornford, op. cit.

186 *Κίνησις αίδιος* του Αναξίμανδρου, Ιππ. Αναφ. 1 6 2, D 11, του Αναξίμανη, Σιμπλ. Στην Φυσική του Αριστοτ. A 2 184 (24 26), D A 5.

187 E G P 3, p. 61.

αντίληψης. Τα «αντίθετα» «διαχωρίζονται» από το «απεριόριστο» και ο κόσμος παραμένει σε ισορροπία από την διαμάχη τους που κρατάει δεόντως ισορροπία, «διαχωρίζονται και ικανοποιούν το ένα το άλλο για την αδικία τους σύμφωνα με την τάξη του χρόνου»¹⁸⁸. Η γλώσσα αυτή, όπως παρατήρησε ο Cornford¹⁸⁹, είναι πραγματικά ανιμιστική, εάν όχι οριστικά θεολογική: το μυθολογικό πανομοιότυπο πρέπει να βρίσκεται στους μύθους της διαίρεσης του σύμπαντος μεταξύ των θεών, και η πραγματική βαθύτερη ιδέα είναι αυτή του «κομματιού» (*μοῖρα*). Φαίνεται τότε ότι έχουμε μια φυσική αντίληψη τοποθετημένη, όπως ήταν, σε θρησκευτικό υπόβαθρο, αλλά ανεπιφύλακτα, οπωσδήποτε, η έννοια μιας αρχικής κίνησης έχει καθιερωθεί.

Η αυθαίρετη και σχεδόν μυστικιστική θεωρία του Ηράκλειτου θα μπορούσε να μας προετοιμάσει καλά για να βρούμε σε αυτόν μία οριστικά θρησκευτική αντίληψη της αποτελεσματικής αιτίας. Είναι εντούτοις με πρώτη ματιά εκπληκτικό ότι οι δοξογράφοι ¹⁹⁰ αποδίδουν σε αυτόν την έννοια της αναγκαιότητας (*ἀνάγκη*) σαν την έσχατη διευθύνουσα δύναμη: επειδή η «αναγκαιότητα» στα χέρια του Δημόκριτου γίνεται ισοδύναμη του «φυσικού νόμου», η πιο πλήρως επιστημονική αντίληψη στην Ελληνική φιλοσοφία, συνυφασμένη με μια πλήρη αιτιοκρατία. Μπορεί στον Ηράκλειτο να υπήρχε κάτι που να μοιάζει με αυτή την έννοια; Ξανά, μια πιο προσεκτική εξέταση εξασθενίζει σημαντικά τη βέβαιη δήλωση των δοξογράφων. Πρώτον παρατήρησε την εφαρμογή¹⁹¹ της στη φανταστική έννοια του ανοδικού και του καθοδικού δρόμου, την «εναλλαγή» όλων των πραγμάτων με το πυρ: σε σύνδεση με τόσο αυθαίρετη θεωρία, οριστικά αντίθετη με την εμπειρία των κανονικών αισθήσεων, είναι αδύνατον η «αναγκαιότητα» να μπορεί να έχει κάτι όμοιο με την ιδέα του «φυσικού νόμου»: είναι περισσότερο, όπως θα δειχθεί ότι είναι σε κάποιους από τους διαδόχους του Ηράκλειτου, μια ξένη και αυθαίρετη δύναμη, ένα είδος *από μηχανής θεός*, που καλείται να παράγει αποτελέσματα τα οποία διαφορετικά θα φαινόταν απίθανα. Δεύτερον, μπορεί να παρατηρηθεί ότι και στα δυο αποσπάσματα η «αναγκαιότητα» συνδέεται με το «πεπρωμένο» (*είμαρμένη*): τώρα το «πεπρωμένο»¹⁹² είναι σαφώς μια πολύ περισσότερο θρησκευτική αντίληψη, και προτείνει αμέσως την αυθαίρετη εξωτερική δύναμη. Και όταν κοιτάμε τα ίδια τα κομμάτια του Ηράκλειτου για μια ερμηνεία, εμφανίζεται αμέσως στην ίδια αντίληψη του «πρέποντος μέρους» των πραγμάτων η οποία φαινόταν στον Αναξίμανδρο να έχει ευθεία προέλευση από θρησκευτικές έννοιες: «το πυρ ανάβει κατά καθορισμένα μέτρα και κατά καθορισμένα μέτρα σβήνει»¹⁹³ «ο ήλιος δεν θα

188 Σιμπλ. Στην Φυσική του Αριστοτ. Α 2 184 (24 13), D 9.

189 pp 10 ff

190 Αέτιος 1 27 I, D A 8: *Ἡράκλειτος πάντα καθ' εἴμαρμένην, τὴν δὲ αὐτὴν ὑπάρχειν καὶ ἀνάγκην*. Σιμπλ. Στην Φυσική του Αριστοτ. Α 2 184 (23 33), D A 5 *ποιεῖ δὲ καὶ τάξιν τινὰ καὶ χρόνον ὠρισμένον τῆς τοῦ κόσμου μεταβολῆς κατὰ τινὰ εἴμαρμένην ἀνάγκην*.

191 Αυτά είναι τα συμφραζόμενα στο απόσπασμα από τον Σιμπλίκιο.

192 Η αναγνώριση από τον Αέτιο *είμαρμένη* με *λόγος* του Ηράκλειτου σε ένα απόσπασμα (1 28 I , D A 8) όπου ομολογουμένως ακολουθεί τον Ποσειδώνιο μπορεί να παραλειφθεί σαν προφανής ερμηνεία των στωικών.

193 D B 30

ξεπεράσει τα δέοντα μέτρα του»¹⁹⁴ «Η αναγκαιότητα», «το πεπρωμένο», δεν είναι παρά φυσική εφαρμογή της παλαιάς θρησκευτικής ισορροπίας. Αλλά, για όλα αυτά, εφόσον παρουσιάστηκε έτσι από κατοπινούς σχολιαστές, δεν είναι παράλογο να δούμε στον Ηράκλειτο το σπέρμα της έννοιας της «αναγκαιότητας» να ανακύπτει από ένα θρησκευτικό υπόβαθρο, όπως ακριβώς οι Μιλήσιοι παρουσίασαν τα πρώτα ίχνη της «αιώνιας κίνησης».

Στον Παρμενίδη η ίδια έννοια της «αναγκαιότητας» ως εξωτερική δύναμη που δεσμεύει τον κόσμο σε ορισμένες σαφείς μορφές εμφανίζεται ξανά. Το «Ένα» του Παρμενίδη ήταν βεβαίως ακίνητο και εξωτερικό: εντούτοις καμία αιτία δεν απαιτείται για να ξεκινήσει η κίνηση η οποία οδηγεί στη δημιουργία, αλλά, από την άλλη μεριά, σαν ένα είδος βίαιης αντίφασης των απόψεων των προδρόμων του, αναγγέλλει¹⁹⁵ ότι είναι ακριβώς η «Αναγκαιότητα» ή οποία ορίζει ότι ο κόσμος θα είναι ακίνητος. Όταν φαίνεται ότι η «αναγκαιότητα» εμφανίζεται στα ποιήματα του και σαν «το πρέπον μέτρο»¹⁹⁶ (*Μοῖρα*) και «Δικαιοσύνη»¹⁹⁷ (*Δίκη*), και ότι οι δοξογράφοι¹⁹⁸ την ταυτίζουν όχι μόνο με το «πεπρωμένο» (*εἰμαρμένη*) αλλά επίσης και με την «πρόνοια» (*πρόνοια*), είναι σαφές ότι η αντίληψη είναι περισσότερο οριστικά θεολογική από όσο ήταν στον Ηράκλειτο: η εξαναγκαστική δύναμη είναι υπερφυσική και η δράση της είναι αυθαίρετη. Ομοίως στον Εμπεδοκλή ακούμε για την «Αναγκαιότητα»¹⁹⁹ και επίσης για τον «πλατύ όρκο»²⁰⁰ σαν την αιτία που ρυθμίζει την διαδοχή της Διαμάχης και της Αγάπης, και ακόμη πιο σαφώς προσωποποίησε έκφραση της θεολογικής έννοιας.

Ήδη, για όλη του τη θεολογική και μυστικιστική έφεση ο Εμπεδοκλής μας δίνει επίσης στο σπέρμα νέων ιδεών, και αυτές σε δυο κατευθύνσεις. Πρώτον, αν και η «Αναγκαιότητα» και ο «Πλατύς Όρκος» βρίσκεται στο υπόβαθρο σαν οι έσχατες δυνάμεις του σύμπαντος, ακόμη δεν είναι ικανοποιημένος, όπως οι πρόδρομοι του, να τα κάνει τις άμεσες αποτελεσματικές αιτίες των αλλαγών οι οποίες φέρνουν τη δημιουργία του κόσμου. Καθώς σαν είδε ότι μια τέτοια αιτία πρέπει να αναζητηθεί στη φυσική συγκρότηση του ίδιου του σύμπαντος, αποδίδει τις τρέχουσες αλλαγές του συνόλου στη δράση των φυσικών αιτίων, τη Διαμάχη και την Αγάπη. Αυτές, όπως τα τέσσερα στοιχεία, είναι σωματικές οντότητες, μέρος της φυσικής δομής του ίδιου του σύμπαντος, δρουν πράγματι υπό τον έλεγχο του «πλατιού όρκου», αλλά είναι οι ίδιες μέσα και μέρος του υλικού συνόλου. Φανταστική όπως μπορεί να είναι, αυτή η έννοια είναι σαφώς μια πρόοδος προς την αντίληψη του «φυσικού νόμου» και ενός ελεγχόμενου κόσμου, αμέσως οπωσδήποτε, από τις αρχές και την συγκρότηση της ίδιας της ύπαρξης. Δεύτερον, στον Εμπεδοκλή για πρώτη

194 D B 94.

195 D B 8, I 30.

196 Ως άνω I 37.

197 Ως άνω I 14.

198 Αετ. I 25 3, D A 32.

199 Αριστ. De Gen et Corr B 6 334a.

200 D B 30, I 3.

φορά εμφανίζεται η αντίληψη της «τύχης»²⁰¹ (τύχη): «ο αέρας»²⁰², λέει στη σειρά της ερμηνείας του για την δημιουργία, «βυθίστηκε πάνω από την γη, γιατί έτσι συνέβη να λειτουργεί εκείνη την εποχή» και μια παρόμοια περιγραφή δόθηκε για την «τυχαία» ένωση των ζώων. Εδώ φαίνεται να έχουμε μια έννοια της τρέχουσας δράσης του φυσικού κόσμου, και αν και κατηγορήθηκε γι' αυτό και από τον Πλάτωνα²⁰³ και από τον Αριστοτέλη²⁰⁴, η ιδέα είναι σαφώς μια προσπάθεια να απομακρυνθεί από τη θρησκευτική αντίληψη μιας αμετάβλητης αυθαίρετης καθοδήγησης, και προοριζόταν να παίξει σημαντικό μέρος στο σύστημα του Επικούρου.

Ο Αναξαγόρας από αυτή την άποψη όπως και από άλλες στέκεται πολύ μόνος, αλλά περισσότερο οριστικά πραγματοποιεί την επιστημονική τάση που ξεκίνησε από τον Εμπεδοκλή. Η κίνηση την οποίαν οριστικά ορίζει σαν την αιτία της δημιουργίας των κόσμων από το «μίγμα», και ακόμη περισσότερο σαφώς αναζητά την αιτία της κίνησης σε κάτι το οποίο είναι το ίδιο μέρος του φυσικού σύμπαντος. Η παλαιά θρησκευτική προκατάληψη μπορεί ίσως να θεωρηθεί σε μια εξασθενημένη μορφή στην επιλογή του γι' αυτό το σκοπό του «νου», αλλά, όπως έχει επισημανθεί, αντιλαμβανόταν τον «νου» σαν κάτι καθαρά σωματικό. Όπως ακριβώς στην κύρια θεωρία του, παρά τη μεγάλη του απέχθεια προς τον Ατομισμό, ο Αναξαγόρας άνοιξε το δρόμο προς έναν πλήρη πλουραλισμό, έτσι στην επιστημονική του αντίληψη για τον κόσμο πήγε πολύ κοντά στον υλισμό του Δημόκριτου.

Οι Ατομικοί λοιπόν δέχθηκαν του πρόβλημα της αποτελεσματικής αιτίας σε κάπως πολύπλοκη μορφή. Η επιστήμη δεν είχε ήδη καθόλου μέχρι τότε απελευθερώσει τον εαυτό της από τη θρησκεία: η έννοια μιας μυστηριώδους και αυθαίρετης ρυθμιστικής δύναμης που συγκρατεί τον κόσμο σε ορισμένες μορφές σχεδόν με τη δική της ιδιοτροπία, και η ιδέα της διαίρεσης του σύμπαντος μεταξύ αντιμαχόμενων «φύσεων» που βρίσκονται σε ισορροπία από ένα είδος υπερφυσικού συμπαγούς ήταν και τα δύο κοντά στην επιφάνεια στην σκέψη των προδρόμων τους. Από την άλλη μεριά υπήρχαν προδιαγραφές πιο καθαρά φυσικών αντιλήψεων, στις οποίες η ρυθμιστική δύναμη βρίσκεται μέσα στον φυσικό κόσμο και ήταν η ίδια μέρος του. Και εδώ η επιλογή φαινόταν τριπλή: θα μπορούσε να είναι ότι υπήρχαν φυσικές αρχές υποκειμένες, ήδη στενά συνδεδεμένες, σε μια εξωτερική ρυθμιστική δύναμη όπως «η Αγάπη και η Διαμάχη» του Εμπεδοκλή, ή ο «Νους» του Αναξαγόρα, ή ότι τα αποτελέσματα της φύσης δημιουργούνταν από μια ήδη κακά προσδιορισμένη «τύχη» ή ότι υπήρχε ένα υπέρτατο «πεπρωμένο» ή «αναγκαιότητα», που πράγματι εμφανιζόταν στον φυσικό κόσμο και οικουμενική μέσα σε αυτόν, ήδη από μόνη της όχι μια άνευ όρων σειρά αιτιότητας αλλά ήδη μια κάπως αυθαίρετη ανάγκη. Ήταν μια από τις πιο σημαντικές συνεισφορές των Ατομικών στη φιλοσοφική σκέψη που ήταν ικανοί από αυτά τα αντιφατικά δεδομένα να αναπτύξουν κάτι σαν μια μεγαλοφυή επιστημονική αρχή νόμου.

201 D B 103

202 D B 53

203 *Νόμοι* x 889 b, D A 48.

204 Φυσικ. B 8 198b.

B. Οι Αισθήσεις και ο Νους.

Είναι σαφές ότι τα δυο προβλήματα που απομένουν, αυτό της φύσης των αισθήσεων μας και του νου μας και οι διαδικασίες της αντίληψης τους και της σκέψης, και αυτό της εγκυρότητας αυτών των διαδικασιών ως κριτήριο της αλήθειας συνδέονται στενά, και οι αντιλήψεις που λαμβάνονται από την κάθε μια πρέπει σε σημαντική έκταση να επηρεάζονται από τη στάση που υιοθετείται προς την άλλη. Αλλά, όπως έχει πρόσφατα σημειωθεί²⁰⁵, η σχέση μεταξύ μεταφυσικής και ψυχολογίας ανάμεσα στους Έλληνες φιλοσόφους δεν είναι καθόλου τόσο στενή όσο θα μπορούσε να αναμένεται, και είναι αρκετά δυνατόν να εξετάσουμε τα δυο θέματα ξεχωριστά. Εντούτοις θα είναι βολικό να ασχοληθούμε πρώτα με τις αισθήσεις και τον νου και τις δραστηριότητες τους, και μετά με θεωρίες για τη γνώση της αλήθειας. Και οι δυο παίζουν αναπόσπαστο μέρος στις απόψεις των Ατομικών φιλοσόφων και βρίσκονται ακριβώς στη ρίζα του συστήματος του Επίκουρου.

Μια θεωρία των αισθήσεων αποδίδεται πρώτα στον Παρμενίδη²⁰⁶, αλλά βλέποντας ότι προέρχεται από αυτό το μέρος του ποιήματος του που πραγματεύεται τον Τρόπο της Γνώμης, και πιθανόν συνεπώς δεν αντιπροσωπεύει τις δικές του απόψεις αλλά αυτές των Πυθαγορείων²⁰⁷, και ότι η θεωρεία συμφωνεί κυρίως με αυτήν του Εμπεδοκλή, μπορεί σε μια σύντομη εξέταση να παραλείπεται: αλλά θα πρέπει να την θυμόμαστε σαν μαρτυρία ότι η λεπτομερής θεωρία του Εμπεδοκλή δεν βρίσκεται μόνη της στο πρώτο ξεκίνημα της έρευνας, αλλά ότι υπήρξε σημαντική προηγούμενη υπόθεση, όπως πράγματι κατά τα άλλα γνωρίζουμε από τις εκθέσεις των απόψεων του Αλκμαίωνα από τον Κρότωνα που έχουν διασωθεί²⁰⁸. Για το σκοπό της παρούσης, εντούτοις, θα είναι αρκετό να εκθέσω περιληπτικά τις θεωρίες του Εμπεδοκλή και του Αναξαγόρα, καθώς θα δείξουν τις ιδέες που επικρατούσαν ανάμεσα στις σύγχρονες των Ατομικών φιλοσόφων.

Οι απόψεις του Εμπεδοκλή καθορίζονται βεβαίως από τη γενική του θεωρία, σύμφωνα με την οποία όλα τα υλικά πράγματα γίνονται από την ένωση τεσσάρων στοιχείων «που διατρυπούν» το ένα το άλλο²⁰⁹: κάθε κομμάτι, δηλαδή, από ένα από τα στοιχεία είχε μέσα του πόρους ή σχισμές μέσα στους οποίους κομμάτια από το άλλο εισέρχονταν. Η αίσθηση τότε πρέπει να παράγεται με τον ίδιο τρόπο: υπάρχουν, σκεπτόταν, «απορροές»²¹⁰ (*ἀπορροαί*) που εκπέμπονται σταθερά από «όλα τα πράγματα που δημιουργούνται», και αυτές οι απορροές εισέρχονται στους πόρους άλλων δημιουργημένων πραγμάτων. Η αίσθηση δεν προκύπτει βεβαίως σε όλες τις

205 Beare, *Ελληνικές θεωρίες βασικής Γνώσης*, σ. 2, η πλήρης και ενδιαφέρουσα έκθεση των απόψεων του Εμπεδοκλή και του Αναξαγόρα σε αυτή την εργασία έχει μεγάλη αξία.

206 Θεόφραστος, *Περί αισθήσεων*, I ff, D A 46 – η κύρια πηγή καθ' ολοκληρίαν για τις λεπτομέρειες της θεωρίας της αισθητηριακής αντίληψης.

207 Δες E G P 3. P. 184

208 Δες D, pp. 131 ff, E G P 3 193-6, Beare pp 11, 93, 130, 160, 180, 203, 251.

209 D B 21 13-14

210 D B 89

περιπτώσεις, αλλά μόνο -και αυτό ήταν το κύριο σημείο της θεωρίας του Εμπεδοκλή- όταν το όμοιο συναντά το όμοιο²¹¹, όταν η «απορροή» δηλαδή, «ταιριάζει»²¹² ακριβώς στον πόρο στον οποίον εισέρχεται. Έτσι η όλη αντίληψη είναι βασικά φυσική και υλική και κάθε είδους αίσθηση βασικά δεν θίγεται πολύ²¹³, για την οποίαν, οι περισσότεροι άλλοι πρώιμοι Έλληνες φιλόσοφοι, δεν δίνουν ειδική περιγραφή, νομίζοντας χωρίς αμφιβολία ότι η φύση της ήταν τόσο φανερή ώστε να χρειάζεται ερμηνεία.

Η γενική ιδέα μπορεί καλύτερα να διευκρινισθεί από την ερμηνεία του Εμπεδοκλή για την όραση, για την οποίαν έχουμε πλήρη περιγραφή στον Θεόφραστο και διάφορα σημαντικά αποσπάσματα του ίδιου του Εμπεδοκλή. Βασίζεται²¹⁴, όπως όλες οι πρώιμες θεωρίες, σε μια πρωτόγονη ανάλυση του ίδιου του ματιού που αποτελείται από ένα πύρινο στοιχείο (το οποίο αντιλαμβανόμαστε όταν «βλέπουμε άστρα»), και ένα υδατώδες στοιχείο που το περιβάλλει: εντούτοις είναι αξιοσημείωτο ότι ο Εμπεδοκλής δεν κάνει χρήση της παρατήρησης της εικόνας στην κόρη του οφθαλμού, που παίζει μεγάλο μέρος στις άλλες θεωρίες²¹⁵. Το μάτι, όπως όλα τα άλλα πράγματα, αποτελείται από τα τέσσερα στοιχεία²¹⁶, το πυρ βρίσκεται στο μέσο, και η λεπτομερής περιγραφή²¹⁷ δείχνει πως προστατεύεται από το ύδωρ που το περιβάλλει με «λεπτά πλέγματα», τα οποία έχουν λεπτούς πόρους μέσα από τους οποίους μπορεί να περνά το πυρ, όπως η φλόγα σε ένα φανάρι. Από τα τέσσερα στοιχεία το όμοιο αντιλαμβάνεται λοιπόν το όμοιο: «επειδή με τη γη βλέπουμε τη γη, με το ύδωρ το ύδωρ, και με τον αέρα τον θεϊκό αέρα, και με το πυρ καταστρέφοντας το πυρ»²¹⁸, οι εισερχόμενες απορροές ταιριάζοντας, πρέπει να υποθέσουμε, μέσα στους πόρους του αντίστοιχου στοιχείου ο Εμπεδοκλής αντιλήφθηκε επιπλέον ότι αυτό που βλέπουμε είναι πραγματικά χρώμα, και φαίνεται να έχει αναγνωρίσει τέσσερα αρχικά χρώματα, ²¹⁹ το λευκό, το μαύρο, το κόκκινο, το πράσινο, που αντιστοιχούν στα τέσσερα στοιχεία από τα οποία σχηματίζονται όλα τα χρώματα²²⁰: είναι οπωσδήποτε σαφές ότι υποστήριζε ότι το σκοτεινό στοιχείο του ύδατος στο μάτι αντιλαμβανόταν σκοτεινά πράγματα²²¹, και το πύρινο στοιχείο φωτεινά πράγματα. Μέχρις εδώ το μάτι θεωρείται καθαρά παθητικό, που αντιλαμβάνεται τις απορροές οι οποίες ταίριαζαν αντίστοιχα στους πόρους των διαφόρων στοιχείων: αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Εμπεδοκλής υποστήριζε επίσης την άποψη ότι το πυρ στο μάτι περνούσε προς τα έξω και όπως ήταν συλλάμβανε ενεργητικά πράγματα²²². Είναι λίγο δύσκολο να

211 D B 90, Θεοφρ. 2, D A 86

212 Ομοίως 7

213 Ομοίως 9.

214 Beare, pp. 9, 10.

215 Ομοίως, p. 15.

216 Θεόφραστ. 7.

217 D B 84.

218 D B 109.

219 Στοβ. Εκλ. I 16 3.

220 D B 71.

221 Θεόφραστ. 7.

222 D B 84, I 1 1, και Αριστοτέλης Περί Αισθήσεων, 2 437 b.

συμφιλιώσουμε τις δυο θεωρίες, και οι περιγραφές της άποψης του Εμπεδοκλή μπορεί να έχουν μολυνθεί από την παρόμοια θεωρία του Πλάτωνα²²³, αλλά φαίνεται εδώ ότι έχουμε το πρώτο ίχνος της διάκρισης μεταξύ της απλής παθητικής «θέασης» και της ενεργητικής «παρατήρησης», η οποία επρόκειτο να γίνει τόσο βασική στην ψυχολογία του Επίκουρου. Επιπλέον αναγνώριζε ότι τα μάτια διαφορετικών ζώων και ακόμη και διαφορετικών προσώπων είχαν διαφορετική συγκρότηση και συνεπώς προσαρμόζονταν καλύτερα ή χειρότερα για να αντιλαμβάνονται διάφορα πράγματα²²⁴: μπορούν μάλιστα να αντιλαμβάνονται το ίδιο πράγμα διαφορετικά, μια παραδοχή η οποία επρόκειτο να έχει σημαντικές συνέπειες.

Οι άλλες αισθήσεις ερμηνεύονταν από τον Εμπεδοκλή με τις ίδιες γενικές αρχές. Η ακοή²²⁵ προκαλείτο από «απορροές» του αέρα που κτυπούσε πάνω στο «σάρκινο κλαδάκι» (σάρκινος ὄζος) μέσα στο αυτί, ο οποίος τότε ταλαντευόταν σαν «καμπάνα» (κώδων) σε «όμοιους ήχους». Η όσφρηση²²⁶ συνδέεται στενά με την αναπνοή: καθώς αναπνέουμε βάζουμε μέσα «απορροές» και εάν ταιριάζουν μέσα σε παρόμοιους πόρους στα ρουθούνια, η αίσθηση της όσφρησης διεγείρεται. Για την γεύση και την αφή έχουμε δεν έχουμε ειδική αναφορά²²⁷, αλλά πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Εμπεδοκλής υποστήριζε τη γενική του ιδέα των απορροών και των πόρων και την αρχή ότι το όμοιο αντιλαμβάνεται το όμοιο.

Πιο σημαντική για το σκοπό μας είναι η δήλωση²²⁸ ότι «μιλά με τον ίδιο τρόπο για την κατανόηση και την άγνοια. Επειδή η κατανόηση (*τὸ φρονεῖν*) οφείλεται στα παρόμοια, και η άγνοια στα ανόμοια, η κατανόηση θεωρούμενη σαν το ίδιο πράγμα με την αντίληψη ή πολύ όμοια με αυτήν». Ενώ, δηλαδή, είναι σαν την αίσθηση μια καθαρά φυσική και υλική λειτουργία, και οι δυο στη διαδικασία και στο αποτέλεσμα – μια άποψη που επρόκειτο να έχει μεγάλες συνέπειες στο πλήρες υλικό σύστημα των Ατομικών φιλοσόφων. Δυστυχώς δεν διαθέτουμε καμία έκθεση, εάν πράγματι ο Εμπεδοκλής ποτέ έδωσε κάποια άποψη, για τις λεπτομέρειες της διαδικασίας, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι ολοκλήρωσε λογικά τις κύριες αρχές του, επειδή μας έχει λεχθεί²²⁹ ότι «σύμφωνα με την διαφορά του σχηματισμού των ανθρώπων η κατανόηση τους διαφέρει» και ότι ο άνθρωπος²³⁰ στον οποίον και τα τέσσερα στοιχεία συνδυάζονταν κατά τρόπο περισσότερο ισομερώς ήταν ο πιο σοφός – επειδή θα είμασταν ικανοί να σκεφθούμε για τα περισσότερα πράγματα. Ομοίως σε μια περίφημη γραμμή²³¹ ο Εμπεδοκλής διακηρύσσει ότι «το αίμα γύρο από την καρδιά είναι το σκεπτόμενο μέρος», επειδή στο αίμα τα τέσσερα στοιχεία αναμιγνύονται εξίσου. Είναι περίεργο ότι από την αρχή μια τόσο

223 Τίμαιος, 45b, Βλέπε Beare, p. 17, και E G P 3 248.

224 Θεόφραστ. 8, επίσης D B 108.

225 Ομοίως 9, δεξ D B 99, Beare, pp. 95-9.

226 Ομοίως Beare 133-6

227 Θεόφραστ. 9, Beare 161-3

228 Θεοφραστ. 9, 10

229 D B 108

230 Θεόφραστ. 11.

231 Αἷμα γὰρ ἀμθρώποις περικάρδιον ἔστι νόημα D B 105.

πολύ χονδροειδής φυσική ψυχολογία θα έπρεπε να έχει φανεί ικανοποιητική, αλλά η διατήρηση της δείχνει πόσο φυσικές ήταν τέτοιες υλιστικές απόψεις στον Ελληνικό νου: η ατομική ψυχολογία δεν θα είχε προκαλέσει στους συγχρόνους τους το πλήγμα που προξενεί στον σύγχρονο αναγνώστη.

Για τις θεωρίες του Αναξαγόρα για την αίσθηση έχουμε πολύ λιγότερες λεπτομερείς και πιο σποραδικές πληροφορίες, αλλά ορισμένα γεγονότα ξεχωρίζουν, τα οποία είναι αρκετά για να επεξηγήσουν και την ομοιότητα και την απόκλιση των απόψεων που υποστήριζαν στο τελευταίο μισό του πέμπτου αιώνα. Πρώτον υποστήριζε, προφανώς σε σκόπιμη αντίθεση με τον Εμπεδοκλή, ότι η αντίληψη²³² οφειλόταν όχι σε «όμοια» αλλά σε «αντίθετα». Αυτό το επεξηγούσε από την αρχική αίσθηση της αφής²³³: ένα σώμα που έχει την ίδια θερμοκρασία με το ίδιο μας το σώμα δεν μας δίνει καμία αίσθηση του θερμού ή του ψυχρού, αλλά μόνο ένα σώμα το οποίο είναι το ίδιο θερμότερο ή ψυχρότερο, επηρεαζόμαστε από τη θερμοκρασία που είναι «αντίθετη» με τη δική μας. Τέτοια αντίληψη των αντιθέτων είναι βεβαίως δυνατή στη γενική θεωρία του Αναξαγόρα ότι «όλα τα πράγματα έχουν ένα μέρος από όλα», επειδή τότε θα είναι παρόντα σε κάθε ένα από τα όργανα της αίσθησης τα αντίθετα όλων που θα έχουν να αντιληφθούν. Η ιδέα²³⁴ του μπορεί επίσης να έχει υπαγορευτεί από την θεωρία του ότι «ο νους», ο οποίος ελέγχει όλες τις αισθήσεις, ο ίδιος ποτέ δεν εισέρχεται στο μίγμα και είναι συνεπώς, υπό μια έννοια, το «αντίθετο» από όλα τα άλλα. Σημείωσε στη συνέχεια σαν είδος πορίσματος την πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση ότι «όλες οι αντιλήψεις συνεπάγονται πόνο²³⁵: επειδή το άγγιγμα των ανόμοιων παράγει πόνο». Αυτό το αποδεικνύει από το επώδυνο αποτέλεσμα των υπερβολικά δυνατών φώτων ή δυνατών ήχων: φαίνεται να έχουμε νοητική αντίληψη της σύγχρονης έννοιας του μέρους που παίζεται από την διέγερση στην αντίληψη²³⁶.

Αναφερόμενος ειδικά στην όραση ειδικά, σε σχέση με την οποίαν, ως συνήθως, έχουν διασωθεί πληρέστερες λεπτομέρειες απ' ότι για τις άλλες αισθήσεις, ο Αναξαγόρας διέφερε ξανά από τον Εμπεδοκλή στο ότι στήριζε τις απόψεις του στην εικόνα²³⁷ (*ἔμφασις*) που φαίνεται στην κόρη του οφθαλμού (*κόρη*), και βρήκε επιβεβαίωση της γενικής του θεωρίας στην παρατήρηση ότι η εικόνα «αντανακλάται σε ένα μέρος του ματιού όχι με το ίδιο αλλά με διαφορετικό χρώμα». Η αιτία λοιπόν ότι τα περισσότερα ζώα βλέπουν καλύτερα την ημέρα παρά τη νύχτα είναι ότι η νύχτα είναι «περισσότερο ομοιόμορφη σε χρώμα με τα μάτια τους»: αλλά υπάρχουν κάποια ζώα με ειδικά λαμπερά μάτια που βλέπουν καλύτερα τη νύχτα, όχι, όπως ο Εμπεδοκλής νόμιζε, επειδή το πυρ στα μάτια τότε βγαίνει προς τα έξω, αλλά ξανά εξαιτίας της αντίθεσης των χρωμάτων ανάμεσα στο μάτι και το

232 Θεοφρ. Περί Αισθησ. , 27, D A 92.

233 Ομοίως 28.

234 Beare, p. 37, αλλά η σχέση του νοῦς με την αἴσθησις και του νοῦς στο σύμπαν με τον ανθρώπινο νου δεν είναι καθόλου σαφής.

235 Θεοφρ. 29.

236 Δες E G P 3, 274.

237 Θεόφρ. 27.

αντικείμενο. Στην εξέταση του των άλλων αισθήσεων υπάρχει κάτι που είναι αξιοσημείωτο, εκτός από άλλη περιεργή πρόβλεψη συγχρόνων ιδεών στην δήλωση ότι ακούμε «επειδή ο ήχος περνά ακριβώς μέσα προς τον εγκέφαλο»²³⁸, που μας κάνει να θέλουμε παραπάνω πληροφορίες για τη φυσιολογία του Αναξαγόρα, και την περιεργή έννοια²³⁹ όσο μεγαλύτερο είναι το ζώο και συνεπώς τα όργανα της αντίληψης του, τόσο μεγαλύτερες θα είναι οι αντιληπτικές του δυνάμεις, «επειδή τα μεγάλα ζώα ακούν μεγάλους ήχους και αυτούς από απόσταση, ενώ οι μικροί ήχοι τους διαφεύγουν, αλλά τα μικρά ζώα ακούν μόνο μικρούς ήχους και αυτούς από κοντά».

Η ψυχολογία του Αναξαγόρα καθοριζόταν βεβαίως από τη γενική του αντίληψη για τον «νου» σαν το ένα στοιχείο το οποίο παρέμενε πάντοτε καθαρό και ποτέ δεν έμπαινε στο μίγμα, και δεν έχουμε πρακτικά καμία πληροφορία σε ότι αφορά τις λεπτομέρειες του, αλλά φαίνεται, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη²⁴⁰, να είχε υποστηρίξει ότι ήταν παρών «σε όλα τα ζώα μεγάλα και μικρά, ευγενή και μικρής φήμης». Πίστευε²⁴¹ ότι «η ψυχή» (*ψυχή*) και ο νους (*νοῦς*), που πρέπει να σημαίνει, τα στοιχεία στον ζώντα οργανισμό τα οποία αντιστοίχως αντιλαμβάνονται και σκέπτονται, ήταν ένα σε είδος, αλλά ότι ο νους, ως η έσχατη αιτία της κίνησης, ήταν υπέρτατη και «η αρχή όλων των πραγμάτων». Αυτή η ταυτοποίηση που έχουμε ήδη σημειώσει στον Εμπεδοκλή, αλλά η διάκριση φαίνεται καθαρά να έχει γίνει για πρώτη φορά. Εάν εντούτοις είναι σωστό να αντιληφθούμε την όλη ιδέα του Αναξαγόρα για τον «νου» σαν κάτι το σωματικό, δεν υπάρχει πρόοδος στην οριστικά υλική και φυσική αντίληψη της αίσθησης και των νοητικών διαδικασιών την οποίαν ο πρόδρομος του υποστήριζε.

Οι Ατομικοί φιλόσοφοι έτσι κληρονόμησαν στο πεδίο της ψυχολογίας μια εξολοκλήρου υλιστική ιδέα του νου και των αισθήσεων και των διαδικασιών της αισθητηριακής αντίληψης και της σκέψης, μια πεποίθηση ότι και οι δυο διαδικασίες ήταν σε τελευταία ανάλυση ταυτόσημες, μια υπέρτατη εμπιστοσύνη στην αφή σαν τη βάση όλων των αισθήσεων και μια συνεπή έννοια των «εκκρών» από τα αντικείμενα της αντίληψης. Η κύρια συζήτηση που παρέμενε ήταν το θέμα εάν η αντίληψη οφειλόταν στα «όμοια» ή τα «αντίθετα». Όπως στην κύρια θεωρία του σύμπαντος, έτσι εδώ η Ατομική λύση θεωρείτο σαν συμφιλίωση αντιθέτων απόψεων.

Γ. Θεωρία της γνώσης

Τα προβλήματα που επικεντρώνονται γύρω από αυτό που συνηθίζουμε να λέμε Θεωρία της Γνώσης παρουσιάζονται σε μια συγκριτικά απλή μορφή στους πρώιμους φιλοσόφους και αφορούν μόνο, όπως είναι φυσικό, το θέμα της εγκυρότητας της μαρτυρίας των αισθήσεων. Το πρόβλημα τέθηκε γι' αυτούς αναπόφευκτα με δυο τρόπους. Πρώτον, από τις γενικές θεωρίες τους

238 Ομοίως 28.

239 Ομοίως 29, 30.

240 *De Anima*, A 2 404b, D A 100.

241 Ομοίως 405 a.

για την έσχατη φύση του Σύμπαντος, επειδή όταν η θεωρία πρότεινε μια άποψη η οποία προφανώς διέφερε από την καθαρή εμπειρία των αισθήσεων, ήταν αναγκαίο να περιγράψουν κατά κάποιο τρόπο αυτή την απόκλιση, και δεύτερον, αλλά ποτέ με έντονο τρόπο πριν από την εποχή των Ατομικών φιλοσόφων, από τις ειδικές θεωρίες τις οποίες υποστήριζαν που αφορούσαν τις διαδικασίες της αισθητηριακής αντίληψης.

Για τους φιλοσόφους της σχολής της Μιλήτου το ερώτημα δεν υφίσταται προφανώς, ή τουλάχιστον, εάν παρουσιαζόταν σε αυτούς, δεν έχουμε καταγραφή των απαντήσεων τους. Αλλά η θεωρία του Ηράκλειτου αμέσως το πρόβαλε με έντονο τρόπο επειδή, όπως ο Λουκρήτιος²⁴² επισημαίνει στην πορεία της κριτικής του, εάν λέμε ότι οι αισθήσεις αναγνωρίζουν σωστά το πυρ, αλλά κάνουν λάθος σε όλα τα άλλα στον κόσμο – επειδή όλα τα άλλα πράγματα είναι στην πραγματικότητα πυρ ακριβώς το ίδιο- αμφισβητούμε βίαια την αλήθεια τους. Ότι ο ίδιος ο Ηράκλειτος αντιλαμβανόταν αυτή τη δυσκολία είναι σαφές από τα ίδια του τα λόγια, «τα μάτια είναι κακοί μάρτυρες για τους ανθρώπους²⁴³, το ίδιο είναι τα αυτιά αυτών που έχουν βάρβαρα (δηλαδή ανεκπαιδευτες) ψυχές²⁴⁴»: ένα άλλο κομμάτι φαίνεται να τον παρουσιάζει να λέει προσεκτικά ότι «η όραση κάνει λάθη»²⁴⁵, ενώ φαίνεται επίσης να έχει παραδεχθεί ότι «τα μάτια είναι πιο ακριβείς μάρτυρες από τα αυτιά»²⁴⁶. Σε αντίθεση με τις αισθήσεις ο Ηράκλειτος τοποθετεί το «λόγο»²⁴⁷ (λόγος) σαν τον πραγματικό οδηγό, και οι σχολιαστές εξηγούν ότι αυτό πρέπει να σημαίνει «όχι κανένα είδος λόγου αλλά τον θείο λόγο που είναι κοινός στους ανθρώπους». Πρέπει, εντούτοις, να είμαστε προσεκτικοί στο να δεχθούμε αυτή την εξήγηση, καθώς υπάρχει μικρή αμφιβολία ότι οι περιγραφές της θεωρίας του Ηράκλειτου έχουν σε μεγάλο βαθμό μολυνθεί από τη διδασκαλία των στωικών²⁴⁸, που αναγνώριζαν σε αυτόν τα σπέρματα των δικών τους θεωριών και είχαν την τάση να αποδίδουν τις δικές τους πεποιθήσεις σε αυτόν. Είναι πιθανόν το πιο ασφαλές να δεχθούμε ότι δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αυτό που εννοούσε ο Ηράκλειτος με τη λέξη Λόγος – ίσως ήταν η δική του περιγραφή του σύμπαντος, για το οποίο μιλά στο απόσπασμα²⁴⁹ της εισαγωγής το οποίο έφτασε μέχρις εμάς. Αλλά είναι σαφές ότι έχουμε εδώ σε μια αλάνθαστη μορφή τα σπέρματα του σκεπτικισμού των αισθήσεων, και την αντίθεση μιας υψηλότερης αλήθειας που πρέπει να αποκτήσουμε με την σκέψη.

Δεν προκαλεί έκπληξη λαμβάνοντας υπόψη τη γενική θεωρία του Παρμενίδη, η οποία εμφανίζεται να υποστηρίζει τον άκαμπτο Μονισμό της παρά την

242 I 693-700

243 Bywater 4, D B 107.

244 *Βαρβάρους ψυχὰς ἔχόντων*, που ο Σέξτος, ο οποίος παραθέτει αυτό το απόσπασμα, ερμηνεύει (*Προς Μαθημ.*vii 126 D A 16) ότι σημαίνει *βαρβάρων ἐστὶ ψυχῶν ταῖς ἀλόγοις αἰσθήσεσι πιστεύειν*.

245 Bywater 132, D B 46.

246 Bywater 15, D B 101 a.

247 Σέξτος I c.

248 Δες E G P 3, p 142.

249 Bywater 2, D B 1. Δες E G P 3, p 133, n 1.

αντίδραση όλων των κανονικών παρατηρήσεων, να λέγεται ότι «αποβάλλει τις αισθήσεις από το δρόμο της αλήθειας»²⁵⁰, και να βρίσκουμε ότι θεωρείται από τους δοξογράφους²⁵¹ ανάμεσα σε αυτούς τους φιλοσόφους που έλεγαν απερίφραστα ότι οι αισθήσεις έκαναν λάθος. Δεν είναι μόνο ένα αναγκαίο πόρισμα των απόψεων του, αλλά είναι εντελώς σύμφωνο με την αντίθεση του για το Δρόμο της Αλήθειας και το Δρόμο της Γνώμης: πράγματι μιλώντας για τον ίδιο τον τελευταίο, φαίνεται να κάνει μια σκόπιμη αντίθεση μεταξύ των αισθήσεων και της νόησης: «καμιά συνήθεια γεμάτη από εμπειρία να μην σε εμποδίσει κατά μήκος αυτού του Δρόμου, να στρέψεις πάνω του απρόσεκτο βλέμμα ή ευήκοο αυτί ή γλώσσα, αλλά κρίνε με τη νόηση την πολύ αμφισβητημένη απόδειξη που έχω πει»²⁵². Ο Σκεπτικισμός εισηγμένος από τον Ηράκλειτο ολοκληρώνεται από τον Παρμενίδη.

Ο Εμπεδοκλής από αυτή την άποψη όπως στο γενικό του σύστημα παρουσιάζει μια αντίδραση στις υπερφορτωμένες απόψεις του Παρμενίδη. Δεν υπάρχει πολύ σαφής καταγραφή της μεταφυσικής του, αλλά φαίνεται δυνατό να την αναπλάσουμε σε ένα βαθμό από τα κομμάτια του: αποδεικνύεται ότι είναι, όπως θα έπρεπε να περιμένουμε, ένας μάλλον περιέργος συνδυασμός της κοινής λογικής και του μυστικισμού. Ο Σέξτος²⁵³ μας πληροφορεί ότι ο Εμπεδοκλής υποστήριζε ότι «το κριτήριο της αλήθειας δεν ήταν οι αισθήσεις, αλλά ο ορθός λόγος (ὀρθὸς λόγος), και ότι από τον ορθό λόγο μέρος ήταν ιερό και δεν μπορούσε να αποκαλυφθεί, μέρος ήταν θνητό και ικανό για αποκάλυψη». Αυτό μοιάζει από πρώτη ματιά με τροποποίηση της θέσης του Ηράκλειτου: οι αισθήσεις δεν χαρακτηρίζονται πλέον ψευδείς, αλλά δεν μπορούν να ληφθούν ως βέβαιη μαρτυρία: η αλήθεια περιέχεται στην ίδια την εμπνευσμένη περιγραφή του Εμπεδοκλή. Αλλά μια μάλλον προσεκτικότερη έρευνα φαίνεται να δείχνει ότι με τον Εμπεδοκλή η αντίθεση δεν είναι τόσο μεταξύ των αισθήσεων και του νου, όσο μεταξύ των ανθρώπινων ικανοτήτων και της θεϊκής αλήθειας. Η αδυναμία των ανθρώπινων ικανοτήτων τίθεται αρκετά σαφώς κοντά στην αρχή του ποιήματος: «είναι πτωχές²⁵⁴ οι δυνάμεις που είναι διασπαρμένες στα ανθρώπινα μέλη (δηλαδή οι δυνάμεις της αντίληψης και της αίσθησης), και πολλές είναι οι ξαφνικές συμφορές που αμβλύνουν τις προσεκτικές σκέψεις των ανθρώπων (μέριμναι). Παρατηρούν ένα σύντομο μέρος της ζωής που δεν είναι ζωή²⁵⁵ και με πολύ λίγη προσοχή ανυψώνεται και πετά μακριά σαν καπνός, βέβαιοι μόνο για ότι ο καθένας έχει συναντήσει, καθώς οδηγούνται εδώ και εκεί, ενώ ο καθένας υπερηφανεύεται ότι έχει βρει το σύνολο: αλλά στην πραγματικότητα αυτό ο άνθρωπος δεν πρέπει να το ατενίζει ή να το ακούει ούτε να το συλλαμβάνει με το νου του». Είναι σαφές ότι όχι μόνο οι αισθήσεις δυσφημούνται αλλά και οι νους: η συνολική οπτική του ανθρώπου είναι περιορισμένη και οι ικανότητες του είναι τόσο αδύναμες για να βρει

250 [Πλούτ.] Στρωμ. 5, D A 22.

251 Αετ. Iv 9 14, Δες Φιλόδημ. Ρητορ. Fr. Inc 3 7, D A 49.

252 D B 1 34-7.

253 Vii 122, D B 2

254 D B 2

255 Διαβάζουμε ζωής άβιου με τον Scaliger, δες E G P 3, p. 204, n 3.

μόνος του την αλήθεια. Αλλά μέρος του «αληθινού κόσμου» μπορεί να το μάθει ο άνθρωπος «και εσύ», λέει ο ποιητής στον αναγνώστη του, «ενώ έχεις απομακρυνθεί μέσα σε αυτό τον δρόμο, δεν θα μάθεις, πλέον όχι περισσότερα από τα όρια της αντίληψης που ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει». Το έργο του ανθρώπου τότε, πέραν από μια τέτοια θεία έμπνευση όπως ισχυριζόταν ο Εμπεδοκλής για τον εαυτό του, είναι «προσεκτική σκέψη», οι ανόητοι είναι αυτοί που «δεν έχουν ανοικτόμυαλες σκέψεις»²⁵⁶. Και η «προσεκτική σκέψη» συνίσταται στη σωστή χρήση των ικανοτήτων που κατέχουμε, στην επιμελή έρευνα με όλες αυτές και στον έλεγχο της μιας από την άλλη: «έλα τώρα, ψάξε με όλες σου τις δυνάμεις με όποιο τρόπο κάθε πράγμα είναι σαφές»²⁵⁷. Θεώρησε ότι η όραση δεν έχει μεγαλύτερη αξιοπιστία από την ακοή, ούτε να βάζεις το αυτί που ακούει πάνω από την οδηγία της γλώσσας (δηλαδή της γεύσης) και να μην συγκρατείς την πίστη σε οποιοδήποτε άλλο από τα μέρη του σώματος (γυίων), με το οποίο υπάρχει τρόπος (πόρος) για κατανόηση, αλλά να θεωρείς κάθε πράγμα με τον τρόπο με τον οποίον είναι σαφές». Οι αισθήσεις τότε δεν είναι εντελώς λανθασμένες, αλλά πρέπει να χρησιμοποιούνται για ενεργητική έρευνα: πρέπει να παρατηρούμε και όχι μόνο να βλέπουμε: «παρατήρησε το με τον νου, λέει αλλού²⁵⁸, και μην κάθεσαι να αναρωτιέσαι με τα δικά σου μάτια». Εδώ φαίνεται να υπάρχει η ίδια διάκριση η οποία σημειώθηκε στην θεωρία της αντίληψης του Εμπεδοκλή ανάμεσα στην ενεργητική και παθητική χρήση των αισθήσεων. Είναι λοιπόν λογικό να υποστηρίξουμε ότι σε σύγκριση με τον Ηράκλειτο και τον Παρμενίδη, ο Εμπεδοκλής αποκαθιστά σε πολύ μεγάλο βαθμό τις αισθήσεις: η απλά παθητική εμπειρία του κανονικού ανθρώπου έχει μικρή αξία, αλλά όταν οι αισθήσεις χρησιμοποιούνται στην ενεργητική έρευνα με «προσεκτική σκέψη», ο άνθρωπος μπορεί να ελπίζει να φτάσει σε κάτι από την θεία αλήθεια. Οι ικανότητες του είναι αδύναμες αλλά όχι άχρηστες: η κοινή λογική τίθεται σε θρησκευτικό υπόβαθρο.

Θα μπορούσαμε να περιμένουμε ότι ο Αναξαγόρας με την πίστη του στον «νου» που στέκεται χωριστά από όλα τα άλλα πράγματα και ποτέ δεν εισέρχεται στο μίγμα και με τη θεωρία του για τα κρυμμένα κομμάτια «όλων μέσα σε όλα» θα έπαιρνε μια βαθιά σκεπτική θέση σε ότι αφορά την μαρτυρία των αισθήσεων. Και ομοίως η παράδοση των δοξογράφων²⁵⁹ μας λέει καθαρά ότι είπε ότι οι αισθήσεις ήταν λανθασμένες. Αλλά ακόμη μια φορά η έρευνα των λίγων αποσπασμάτων που έχουν σωθεί τα οποία έχουν σχέση με το θέμα φαίνονται πολύ σημαντικά να τροποποιούν αυτό το συμπέρασμα. Είπε πράγματι ότι «λόγω της αδυναμίας τους δεν είμαστε ικανοί να διακρίνουμε την αλήθεια»²⁶⁰, αλλά ο Σέξτος, ο οποίος έχει διατηρήσει το απόσπασμα αυτό, έχει δώσει μια πολύ ενδιαφέρουσα επεξήγηση της σημασίας του, που μας βάζει σε σωστό δρόμο. Ας υποθέσουμε, λέει, ότι λαμβάνουμε δυο χρωματισμένα υγρά και χύνουμε από το ένα στο άλλο, σταγόνα - σταγόνα, η

256 *Δολιχόφρονες μέριμναι* D B 11.

257 D B 4, 9-13.

258 D B 17, I 21.

259 Αετ. iv 9 1, D A 96.

260 Σέξτος vii 90, D B 21.

όραση μας δεν θα είναι ικανή να ξεχωρίσει την βαθμιαία αλλαγή του χρώματος, αν και συμβαίνει στην πραγματικότητα. Εδώ έχουμε έναν άμεσο δεσμό με την γενική θεωρία: οι αισθήσεις μας²⁶¹, ο Αναξαγόρας φαίνεται να λέει, μπορούν να μας πουν το πράγμα που επικρατεί σε ένα σύνθετο σώμα, αλλά δεν μπορούν να ξεχωρίσουν τα κομμάτια των άλλων πραγμάτων που κρύβονται μέσα σε αυτό. Και είναι με αυτή την έννοια που πρέπει να κατανοήσουμε το περίφημο παράδοξο με το οποίο ο Αναξαγόρας²⁶² συνήθιζε να επεξηγεί την αντίθεση της σκέψης και του φαινομένου: «το χιόνι είναι λευκό, αλλά το χιόνι είναι στερεοποιημένο ύδωρ, το ύδωρ είναι μαύρο, συνεπώς το χιόνι είναι μαύρο»: γνωρίζουμε, δηλαδή, από το γεγονός αυτής της αλλαγής ότι το χιόνι πρέπει να έχει μέσα του μαύρα «σπέρματα», τα οποία όταν λιώσει θα δώσουν το επικρατούν χρώμα στο ύδωρ, αλλά η όραση μας δεν μπορεί να τα αντιληφθεί: μπορούν μόνο να αντιληφθούν το χρώμα από το οποίο το χιόνι «έχει το περισσότερο μέσα του». Ο σκεπτικισμός του Αναξαγόρα βέβαια δεν είναι πλήρης: οι αισθήσεις είναι ακριβείς τόσο μακριά όσο πάνε, και αυτό που μας λένε είναι αληθινό, αλλά δεν πάνε αρκετά μακριά, δεν μπορούν να μας πουν την βαθύτερη πραγματικότητα που γνωρίζουμε με τη λογική ότι είναι εκεί. Αλλά παρά την ατέλεια τους, έχουν την μεγαλύτερη αξία στην έρευνα και πράγματι είναι ο μόνος οδηγός: επειδή διαβάζουμε σε ένα άλλο απόσπασμα, το οποίο θα φαινόταν, μέχρι να κατανοήσουμε την θέση του Αναξαγόρα, ότι αποτελεί σχεδόν κατηγορηματική αντίφαση σε σχέση με αυτό από το οποίο ξεκινήσαμε, ότι «τα πράγματα που γίνονται αντιληπτά (φαινόμενα) είναι το όραμα του αοράτου»²⁶³. Η έρευνα μας, δηλαδή, γι' αυτό που βρίσκεται μέσα στην εμβέλεια των αισθήσεων, πρέπει να προχωρήσει από και να οδηγείται από την μαρτυρία την οποίαν μπορούν να μας δώσουν. Μέχρις εδώ από έναν πλήρη σκεπτικισμό, δεν είναι τόσο πολύ μακριά από τη θέση του ίδιου του Επίκουρου: το παράπονο του Αναξαγόρα για το «εργαλείο» δεν είναι ότι είναι κακό, αλλά ότι δεν είναι αρκετά οξύ.

Οι πρόδρομοι των Ατομικών φιλοσόφων επιδεικνύουν λοιπόν μια ισχυρή κίνηση προς τον σκεπτικισμό της μαρτυρίας των αισθήσεων ακολουθούμενο από μερική επαναφορά: από την στάση «οι αισθήσεις είναι λανθασμένες και πρέπει να εξαιρεθούν από τον δρόμο της αλήθειας» προσεγγίζουν την πιο πρόσφατη θέση, «οι αισθήσεις δεν είναι από μόνες τους ασφαλείς έλεγχοι της αλήθειας, αλλά έχουν μεγάλη αξία σαν όργανα στην έρευνα». Ούτε είναι δύσκολο να εξηγήσουμε αυτή την αλλαγή στο φως της γενικής προόδου της σκέψης. Οι θεωρίες των Μονιστών δεν μένουν στην παρατήρηση ή την έρευνα, αλλά μάλλον στηρίζονται σε έναν *εκ των προτέρων* συλλογισμό για το σύμπαν και τη φύση του. Τέτοιος συλλογισμός οδήγησε αρκετά φυσικά σε αποτελέσματα τα οποία ήταν όχι μόνο μακριά από την κανονική μαρτυρία των αισθήσεων, αλλά συχνά σε αντίθεση με αυτήν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η μαρτυρία της αντίληψης πρέπει απαραίτητα να δυσφημίζεται και η αλήθεια υποτίθεται ότι βρίσκεται είτε στην αδέσμευτη χρήση της λογικής ή σε μια θεϊκή

261 Δες Ε Γ Ρ 3. Ρ. 274.

262 Σέξτος Πυρρ. Υποτ.1 33, D A 97

263 D B 21a.

έμπνευση. Αλλά με την ανάπτυξη στη Σικελία και την Μεγάλη Ελλάδα ενός περισσότερο λεπτομερέστατου και γήινου επιστημονικού ενδιαφέροντος, και ειδικά με την καθιέρωση των ιατρικών σχολών, η παρατήρηση και το πείραμα ήρθαν σε εξέχουσα θέση, και σε αυτά οι αισθήσεις, καθώς ερευνούσαν και έλεγχαν ενεργητικά αποτελέσματα, έχουν μεγάλη σπουδαιότητα. Όταν η φιλοσοφία παίρνει το απείρως μικρό σαν το σημείο εκκίνησης της, θα εμπιστεύεται αναγκαστικά την συνδρομή των αισθήσεων. Αυτή η στάση σημειώνεται βεβαίως περισσότερο καθαρά στον Αναξαγόρα, ο οποίος πήρε σαν βάση του για την έρευνα τα φαινόμενα της φυσιολογίας και της διατροφής: για εκείνον αν και οι αισθήσεις δεν θα μπορούσαν να διδάξουν τα πάντα, τίποτα δεν θα μπορούσαμε να μάθουμε χωρίς αυτές. Την εποχή των Ατομικών φιλοσόφων τότε το ακραίο του σκεπτικισμού έλαβε τέλος: ανέπνεαν μια ατμόσφαιρα στην οποία οι αισθήσεις δεν θεωρούνταν πράγματι σαν το τελικό εφετείο, αλλά ήταν τουλάχιστον οι πιο σημαντικοί από τους μάρτυρες.²⁶⁴

264 Θα σημειωθεί ότι σε αυτό το κεφάλαιο δεν έγινε καμιά έκθεση για τους Πυθαγόρειους, των οποίων η θεωρία για την προέλευση των πραγμάτων από «τους αριθμούς» αναμφίβολα επηρέασαν τους Ελεάτες και μέσω αυτών μπορεί να είχαν εμπνεύσει την θεμελιώδη ιδέα του Ατομισμού. Σε πολύ σύντομο σχέδιο των προδρόμων του Ατομισμού φαινόταν καλύτερο να ασχοληθώ μόνο με τις πιο συγκεκριμένες θεωρίες των φυσικών, τους οποίους, όπως μπορούμε να κρίνουμε από το Λουκρήτιο, ο Επίκουρος θεωρούσε σαν τους αληθινούς του προδρόμους.